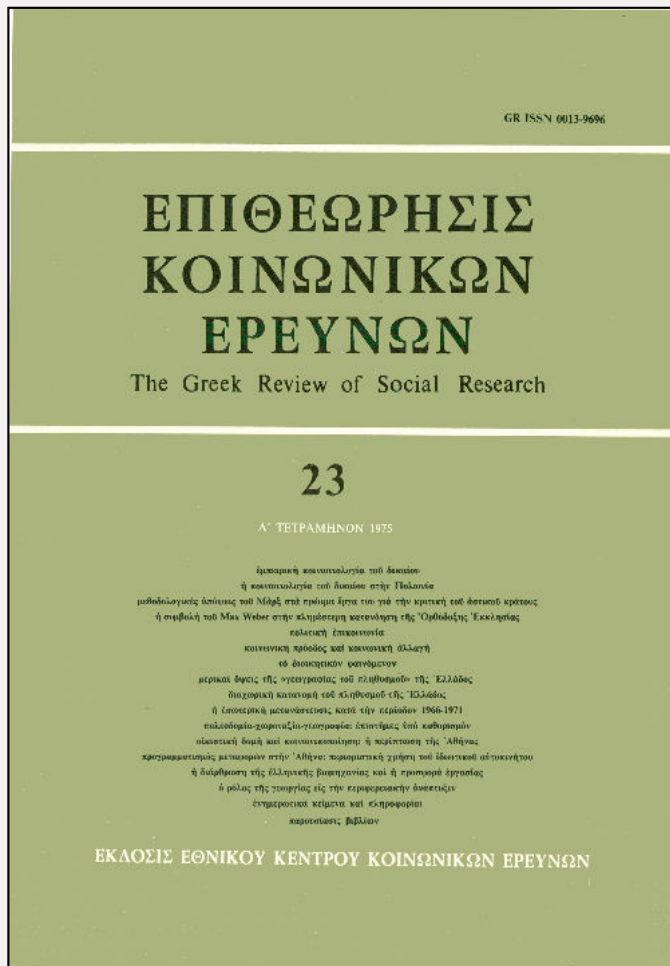

Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών

Τομ. 23, 1975

Μερικά όψεις της "γεωγραφίας του πληθυσμού" της Ελλάδος

Θεόφιλος Μελέτης Δ. ΕΚΚΕ
<https://doi.org/10.12681/grsr.481>

Copyright © 1975 Μελέτης Δ. Θεόφιλος

To cite this article:

Θεόφιλος, Μ. (1975). Μερικά όψεις της "γεωγραφίας του πληθυσμού" της Ελλάδος. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 23(23), 85-102. doi:<https://doi.org/10.12681/grsr.481>

μερικά ὄψεις τῆς «γεωγραφίας τοῦ πληθυσμοῦ» τῆς Ἑλλάδος

τοῦ
Μελετιίου Δ. Θεοφίλου

Δρος Ἀνθρωπογεωγράφου
Ἐπιστημονικοῦ Συνεργάτου
τοῦ ΕΚΚΕ

1. γενικά δημογραφικά χαρακτηριστικά

Τὰ στοιχεῖα τῆς Γενικῆς Ἀπογραφῆς τοῦ Πληθυσμοῦ τῆς 14ης Μαρτίου 1971 ἀποκαλύπτουν κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον τὰς πληθυσμιακὰς ἀνακατατάξεις καὶ ἀναστατώσεις τὰς ὁποίας ἐγνώρισεν ἡ Ἑλλάς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, καὶ συνθέτουν μίαν μελανὴν εἰκόνα τῆς συγχρόνου δημογραφίας τῆς χώρας. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν ἀνῆλθεν εἰς 8.768.641 κατοίκους, παρουσίασε δηλαδὴ κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 αὐξήσιν κατὰ 380.088 άτομα, κινήσεις βραδέως μὲ μέσον ρυθμὸν μόλις 0,45% ἐτησίως. Ἡ αὐξήσις αὕτη εἶναι οὐσιωδῶς μικροτέρα ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν δεκαετίαν 1951-1961 (μεταξὺ τῶν ἀπογραφῶν 1951 καὶ 1961, ὁ ἐλληνικὸς πληθυσμὸς εἶχε παρουσιάσει αὐξήσιν κατὰ 755.000 άτομα, κινήσεις μὲ μέσον ἐτήσιον ρυθμὸν 0,95%) καὶ λίαν χαμηλὴ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ διεθνῆ ἐπίπεδα (εἰς τὴν Γαλλίαν 1,1% ἐτησίως μεταξὺ 1962-1968 καὶ γενικῶς εἰς ὅλας τὰς χώρας τοῦ ΟΟΣΑ, ἐξαιρέσει τῆς Αὐστρίας, τῆς Ἰρλανδίας καὶ τῆς Φινλανδίας).

Ὁ χαμηλὸς καὶ συνεχῶς ἐπιβραδυνόμενος ρυθμὸς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς μεταναστεύσεως (ἐξωτερικὴ μετανάστευσις καὶ ἀγροτικὴ ἔξοδος) καὶ τὴν μείωσιν τῆς γεννητικότητος. Πράγματι, ἡ ἐξωτερικὴ μετανάστευσις ἀπερρόφησεν ἄτομα εὐρισκόμενα εἰς τὴν πλέον ἀκμαίαν ἡλικίαν τῶν 20-45 ἐτῶν, προερχόμενα κυρίως ἀπὸ τὰς ἀγροτικὰς καὶ ἡμιστικὰς περιοχάς, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀστικὰς τοιαύτας, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπέλθουν βαθεῖαι μεταβολαὶ εἰς τὴν καθ' ἡλικίαν διάρθρωσιν τοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ, παραλλήλως, ἡ ἀγροτικὴ ἔξοδος ἐπέφερε περαιτέρω μείωσιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τῆς ὑπαίθρου—ἀπασχολουμένων κυρίως εἰς τὴν γεωργίαν—καὶ συγκέντρωσιν τοῦ πληθυσμοῦ εἰς δύο μόνον πολεοδομικά συγκροτήματα, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρκεῖ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἐνῶ ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας ηὐξήθη, κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀπογραφῶν διάστημα, μὲ μέσον ἐτήσιον ρυθμὸν 0,45%, ὡς ἀνεφέρθη, ὁ πληθυσμὸς τῆς περιφέρειας Ἀθηνῶν ηὐξήθη μὲ ἐπταπλάσιον ρυθμὸν, ἥτοι 3,2%. Αἱ ἀνωτέρω ἀνισότητες εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανομὴν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν συνεχείᾳ, ὡς καὶ γενικώτερον ἡ δημογραφικὴ κατάρρευσις τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου, εἶναι ἀποτυπωμένα εἰς τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1971 δεικνύει ὅτι ὄχι μόνον τὰ χωριὰ χάνουν, ἐντὸς μιᾶς δεκαετίας, τὸ ἥμισυ τοῦ ἐνεργοῦ τῶν πληθυσμοῦ, ἀλλὰ καὶ αἱ μικραὶ πόλεις καὶ αὐτὰ τὰ μεγάλα ἀστικά κέντρα τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν: Εἰς τὴν μεσημβρινὴν Πελοπόννησον 4 πόλεις φθίνουν. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, αἱ Σέρραι, ἡ Δράμα καὶ τὸ

Κιλκίς ὑφίστανται τὸν ἀντίκτυπον τῆς αἱμορραγίας ἢ ὅποια ἐπληξε τὰ χωριά τῶν περιοχῶν τῶν. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι σύγχρονον. Μέχρι τοῦ 1961 τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα ὠρισμένων περιοχῶν ἦτο συνδεδεμένον μὲ τὸ κοινωνικοοικονομικὸν πρόβλημα τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ἀπὸ τὸ 1961 ἡ κατάστασις μετεβλήθη ριζικῶς. Τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα παρουσιάζεται γενικευμένον, αἱ κραυγαὶ ἀπελπισίας καταφθάνουν ἀπὸ ὅλας τὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ χέρσου παρουσιάζεται παντοῦ: ἔχουν προσβληθῇ τόσον αἱ ὄρειναι καὶ ἀκριτικαὶ περιοχαὶ —παραδοσιακαὶ ζῶναι ἀγροτικῆς ἐξόδου καταδικασμένοι εἰς θάνατον— ὅσον καὶ αἱ πεδιναὶ περιοχαὶ καὶ πλούσιαι ζῶναι, ὅπου ἀναπτύσσονται ἐξειδικευμένα καλλιέργεια: πεδιάδες Ἀρτης, Ἡλείας, γόνιμος ἡμισέληνος (croissant fertile), Θεσσαλίας, Μακεδονίας, Θράκης.¹

Ἐξετάζομεν ἐν συνεχείᾳ τὰς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἀνακατατάξεις καὶ ἐξελίξεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος.

2. ἡ κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸν χῶρον

α) Ἡ κατὰ «περιοχὰς»² κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ

Ἡ ἄνισος κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ ὁμοῦ μετὰ τῆς ἄκρας διασπορᾶς αὐτοῦ εἰς τὸν ἐλληνικὸν χῶρον

1. Περὶ τῶν ἀνωτέρω βλέπε καὶ τὰ ἔργα τῶν: M. Sivignon, «L'Evolution démographique de la Grèce pendant la dernière décennie (1961-1971)», εἰς *Revue de géographie de Lyon*, No. 1, 1972. M. Παπαδάκη καὶ Γ. Σιάμπου, *Ἐξελίξεις καὶ προσπικαὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, 1920-1985*, ΕΚΚΕ, Ἀθῆναι 1973. M. Θεοφίλου, «Τὰ χωριά μας, ἰδίως τὰ ὄρεϊνὰ, εἶναι ἄποικιες καταδίκων». Μεμνημοῖν τῆς πραγματικότητος» (Τὰ προβλήματα καὶ αἱ τάσεις τῆς ἀγροτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὴν σκοπιὰν ἐνὸς ἀνθρωπογεωγράφου). Ἀρθρον ὑπὸ δημοσίευσιν. Guy Burgel, *Unité et diversité des paysages agraires grecs*, Communication au colloque de Perouse sur les paysages ruraux méditerranéens. Ἐπίσης, Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Οἰκονομικαὶ ἐξελίξεις*, Ὀκτώβριος καὶ Νοέμβριος 1972, ἀριθ. 82 καὶ 83. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Ἡ ἐλληνικὴ Οἰκονομία κατὰ τὸ ἔτος 1971*, Ἀθῆναι 1972.

2. Δέον νὰ διευκρινισθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρον «περιοχὰς» ἐννοοῦμεν τὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα. Πρέπει ὅμως νὰ εἰπωμεν ὅτι ἡ ἐννοία τῆς «περιοχῆς» (région) ὑπὸ αὐστηρὰν γεωγραφικὴν ἄποψιν, δὲν πρέπει νὰ συγχέεται καὶ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ γεωγραφικὸν διαμέρισμα. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ καθηγητὴς B. Kayser, «Εἰς τὴν Ἑλλάδα αἱ περιοχαὶ—γεωγραφικὰ διαμερίσματα—ἀποτελοῦν ἀπλῶς μονάδας στατιστικοῦ ὑπολογισμοῦ χωρὶς αὐτοτελὴ ὑπάρξιν, τὰ δὲ ὀριά τῶν γενικῶς ἀνταποκρίνονται μᾶλλον εἰς τὴν ἱστορίαν παρά εἰς τὴν γεωγραφίαν». *Géographie humaine de la Grèce*, CSSA καὶ PUF, Paris 1964, σ. 7. Ἡ ΕΣΥΕ διατεῖ τὴν χώραν εἰς δέκα περιοχὰς (γεωγραφικὰ διαμερίσματα), ἡ διαίρεσις δὲ αὐτὴ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς διοικητικὴν ὑποδιαίρεσιν. Διοικητικῶς ἡ Ἑλλάς διαιρεῖται σήμερον εἰς 52 νομοὺς ὑποδιαιρουμένους εἰς 147 ἐπαρχίας (ἐναντὶ 146 τὸ 1961), εἰς τὰς ὁποίας κατανέμονται 256 δῆμοι καὶ 5.805 κοινότητες. Αἱ ἐπαρχίαι οὐδεμίαν ἔχουν σήμερον πραγματικὴν διοικητικὴν ὑπόστασιν. Βλέπε καὶ Δ.Γ. Τσαούση, *Μορφολογία τῆς Νεοελληνικῆς Κοινωνίας*, Ἀθῆναι 1971, σ. 89.

ἀποτελεῖ θεμελιῶδες στοιχεῖον τῆς «Γεωγραφίας τοῦ πληθυσμοῦ» (*Géographie de la population*) τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας τῆς χώρας γενικώτερον. Ὁ τεμαχισμὸς τῶν ἀνθρωπίνων ἐνοτήτων, ἡ διασπορὰ τοῦ πληθυσμοῦ εἰς πλῆθος μικρῶν οἰκισμῶν, κατεσπαρμένων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ εἰς τὰ πλέον δυσπρόσιτα, εἰς τὰ πλέον ἀκατάλληλα καὶ πτωχὰ σημεῖα, δὲν ὀφείλεται μόνον εἰς φυσικοὺς ἀλλὰ, κατ' ἐξοχήν, εἰς ἱστορικοὺς παράγοντας, οἱ ὅποιοι πρέπει πάντοτε νὰ ἐξετάζωνται καὶ νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν πρὸς ἀκριβῆ ἐκτίμησιν καὶ ἐρμηνείαν τῶν ἀνισορροπιῶν αἱ ὁποῖαι παρατηροῦνται εἰς τὴν δημογεωγραφικὴν δομὴν τῆς Ἑλλάδος.³

Συμφώνως πρὸς τὴν Ἀπογραφὴν Πληθυσμοῦ τοῦ 1971 ἡ κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ «περιοχὰς» (γεωγραφικὰ διαμερίσματα) ἔχει ὡς κάτωθι:

ΠΙΝΑΞ 1: Ἐπιφάνεια, πληθυσμὸς καὶ ἑκατοστιαία κατανομή αὐτῶν κατὰ «περιοχὰς» (γεωγραφικὰ διαμερίσματα), 1971

Γεωγραφικὰ διαμερίσματα	Ἐπιφάνεια εἰς τ. χλμ.	%	Ἀριθμὸς κατοικῶν	%
Σύνολον Ἑλλάδος	131.944	100	8.768.641	100
1. Περιφέρεια Πρωτευούσης	433	0,3	2.540.241	28,9
2. Λοιπὴ Στερὰ Ἑλλάς καὶ Εὐβοία	24.475	18,5	992.077	11,3
3. Πελοπόννησος	21.439	16,3	986.912	11,2
4. Ἰόνιοι Νῆσοι	2.307	1,7	184.443	2,10
5. Ἠπειρος	9.203	7,0	310.334	3,5
6. Θεσσαλία	13.904	10,5	659.913	7,5
7. Μακεδονία	34.203	25,9	1.890.684	21,5
8. Θράκη	8.578	6,5	329.582	3,7
9. Νῆσοι Αἰγαίου	9.071	6,9	417.813	4,7
10. Κρήτη	8.331	6,3	456.642	5,2

Πηγή: Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1971.

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος διαπιστοῦται ἀμέσως ὅτι ἐλέγχθη ἀνωτέρω περὶ τῆς ἀνίσου κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, καὶ ἐπισημαίνεται τὸ καταπληκτικὸν φαινόμενον τῆς συγκεντρώσεως αὐτοῦ εἰς τὴν πρωτεύουσιν. Ὁλόκληρος ὁ βορειοελλαδικὸς χῶρος (Ἠπειρος, Μακεδονία, Θράκη) δὲν ἀρκεῖ διὰ νὰ ἀντισταθμίσῃ τὸν τεράστιον ἀθηναϊκὸν ὄγκον. Μὲ ἐπιφάνειαν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ 0,3% τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας τῆς χώρας, ἡ περιοχὴ Τ.Δ. Πρωτευούσης συγκεντρώνει τὸ 28,9% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἀκολουθεῖ ἡ Μακεδονία (συμπεριλαμβανομένου τοῦ Πολεοδομικοῦ Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης), ἡ ὁποία, καλύπτουσα ἑκτασιν 26% τῆς ὅλης ἐκτάσεως τῆς χώρας, συγκεντρώνει τὸ 21,6% τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς. Ἐκ τοῦ ὑπὸ ἀνάλυσιν πίνακος ἀποκαλύπτονται καὶ ἕτερα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα.

3. Βλέπε καὶ M. Θεοφίλου, *La vie agropastorale, dans un village montagnard d'Épire* (Problèmes de développement socioéconomique), ἀνέκδοτος διδακτορικὴ διατριβὴ (Στρασβούργον 1973). Ἐπίσης B. Kayser, ἔνθ' ἄν., σ. 15-16.

Ἐκ τῶν δέκα γεωγραφικῶν διαμερισμάτων μόνον πέντε παρουσιάζονται πλέον σημαντικά καὶ πλέον κατοικημένα (Περιφέρεια Πρωτευούσης, Στερεὰ Ἑλλάς καὶ Εὐβοία, Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Πελοπόννησος), ἐνῶ τὰ πέντε λοιπὰ διαμερίσματα τῆς χώρας (Ἡπειρος, Ἰόνιοι Νῆσοι, Θράκη, Νῆσοι Αἰγαίου καὶ Κρήτη), δηλαδή αἱ ἀκραῖαι περιοχαὶ αὐτῆς, καλύπτονται ὁμοῦ ἑκτασιν ἴσην πρὸς 37.490 χλμ.² ἢ 28,4% τῆς συνολικῆς ἐκτάσεως, συγκεντρώνουν πληθυσμὸν 1.698.834 ἢ τὸ 19,4% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, τὸ ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος (51,3%) συγκεντρῶνται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς «παλαιᾶς Ἑλλάδος» τοῦ 1828 (Στερεὰ Ἑλλάς καὶ Εὐβοία, Περιφέρεια Πρωτευούσης, Πελοπόννησος).¹

Τρία ἐκ τῶν γεωγραφικῶν διαμερισμάτων (Ἰόνιοι Νῆσοι, Νῆσοι Αἰγαίου, Κρήτη) ἀποτελοῦν τὸ νησιωτικὸν τμήμα τῆς χώρας, τὸ ὁποῖον καλύπτει τὸ 18% τῆς ὅλης ἐπιφανείας αὐτῆς. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1961 τὸ 83% τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἦτο ἐγκατεστημένον εἰς τὸ ἡπειρωτικόν, τὸ δὲ 17% εἰς τὸ νησιωτικὸν τμήμα (τὸ νησιωτικὸν τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ 437 νήσους, ἐξ ὧν κατοικοῦνται αἱ 134). Ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως ἰσορροπία αὐτῆ κατανομῇ τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἀποτελεσματικὴ τῆς σταθερᾶς μετατοπίσεως τοῦ νησιωτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὸ ἡπειρωτικόν τμήμα καὶ τῆς ταχύτερας αὐξήσεως τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἔναντι τοῦ νησιωτικοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν εἰκοσαετίαν 1940-1961.² Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀπογραφῶν διάστημα (1961-1971) παρατηρεῖται σημαντικὴ μείωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νησιωτικῶν διαμερισμάτων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει ὅτι ἡ μετανάστευσις τοῦ νησιωτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὸ ἡπειρωτικὸν τμήμα τῆς χώρας ἔχει ἐπιταχυνθῇ ἔτι περαιτέρω.

Ἡ Ἑθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος διακρίνει, βάσει ἀριθμητικῶν κριτηρίων, τὸν πληθυσμὸν εἰς ἀστικόν, ἡμιαστικὸν καὶ ἀγροτικόν, ἀναλόγως τοῦ μεγέθους τοῦ οἰκισμοῦ. Οὕτως, ὡς ἀστικὸς πληθυσμὸς χαρακτηρίζεται ὁ πληθυσμὸς τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων, τῶν ὁποίων ὁ πολυπληθέστερος οἰκισμὸς ἔχει 10.000 κατοίκους καὶ ἄνω, ἄνευ τῶν διεσπαρμένων, ὡς καὶ ὁ πληθυσμὸς τῶν 13 πολεοδομικῶν συγκροτημάτων³ ἐν τῷ συνόλῳ τῶν, ἀσχετῶς τοῦ μεγέθους πληθυσμοῦ τοῦ πολυπληθεστέρου οἰκισμοῦ ἐκάστου τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τοῦ συγκροτήματος. Ὡς ἡμιαστικὸς πληθυσμὸς χαρακτη-

ρίζεται ὁ πληθυσμὸς τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων τῶν ὁποίων ὁ πολυπληθέστερος οἰκισμὸς ἔχει 2.000-9.999 κατοίκους, ἐκτὸς τῶν ἀνηκόντων εἰς πολεοδομικὸν συγκρότημα. Ὡς ἀγροτικὸν πληθυσμὸν, τέλος, ἡ Στατιστικὴ χαρακτηρίζει τὸν διαμένοντα εἰς οἰκισμοὺς κάτω τῶν 2.000 κατοίκων, ἐκτὸς τῶν ἀνηκόντων εἰς πολεοδομικὸν συγκρότημα.⁴

Ἡ ὑπὸ τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας ὡς ἄνω διαίρεσις τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τρεῖς κατηγορίας ὡς καὶ ὁ διοικητικὸς καθορισμὸς ἐκάστης τούτων δὲν μᾶς εὐρίσκει συμφώνους. Θεωρητικῶς, ἡ «ἡμιαστικὴ» κατηγορία δὲν δικαιολογεῖται. Αὕτη, ὡς παρατηρεῖ ὁ Γάλλος καθηγητὴς B. Kayser,⁵ εἶναι τόσον ἑτερογενής, ὥστε δὲν ἔχει κανένα συγκεκριμένον γεωγραφικὸν περιεχόμενον. Ἀλλὰ καὶ κοινωνικοοικονομικῶς ἡ κατηγορία τοῦ «ἡμιαστικοῦ» πληθυσμοῦ ἀμφισβητεῖται καὶ δέον νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν κατηγορίαν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ: Ἡ ἔννοια τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ περικλείει ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς ὑπαίθρου, τόσον τὸν γεωργικὸν ὅσον καὶ τὸν μὴ γεωργικὸν πληθυσμὸν.⁶

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ὁμιλοῦντες ἐνταῦθα περὶ «ἀγροτικοῦ» πληθυσμοῦ ἐννοοῦμεν τὸν ἀγροτικὸν καὶ ἡμιαστικὸν πληθυσμὸν τῆς ΕΣΥΕ καὶ τὸν διατελλόμενον ἀπὸ τὸν ἀστικὸν πληθυσμὸν.

Βάσει τῆς διαιρέσεως τοῦ πληθυσμοῦ ὑπὸ τῆς ΕΣΥΕ ἡ κατανομή τούτου ἔχει κατὰ γεωγραφικὸν διαμέρισμα ὡς κάτωθι:

ΠΙΝΑΞ 2: Κατανομή τοῦ ἀστικοῦ, ἡμιαστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, 1971

Γεωγραφικά διαμερίσματα	Κατανομή %		
	Ἀστικὸς	Ἡμιαστικὸς	Ἀγροτικὸς
Κεντρικὴ Ἑλλάς (ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν)	27,0	27,2	45,8
Πελοπόννησος	29,8	12,4	57,8
Ἰόνιοι Νῆσοι	17,0	17,4	65,6
Ἡπειρος	23,7	8,2	68,1
Θεσσαλία	35,8	15,8	48,4
Μακεδονία	46,0	15,0	39,0
Θράκη	29,4	12,7	57,9
Νῆσοι Αἰγαίου	24,8	22,0	53,2
Κρήτη	33,6	10,7	55,7
Σύνολον Ἑλλάδος	53,2	11,7	35,1

Πηγή: Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1972.

Ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος, ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος, συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1971, καλύπτει τὰ 53,2%

1. Βλέπε καὶ Ἑλληνικὴ Τράπεζα Βιομηχανικῆς Ἀναπτύξεως, *Ὁδηγὸς Ἐπενδύσεων*, Ἀθῆναι 1972, σ. 15. Ἐπίσης Δ.Γ. Τσαούση, ἐνθ' ἄν., σ. 91.

2. Βλέπε Δ.Γ. Τσαούση, ἐνθ' ἄν., σσ. 90-91, τὴν βιβλιογραφίαν καὶ τοὺς παρατιθεμένους στατιστικοὺς πίνακες εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου.

3. Τὰ πολεοδομικὰ αὐτὰ συγκροτήματα εἶναι: Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκης, Πατρῶν, Βόλου, Ἡρακλείου, Χανίων, Καλαμάτας, Σπάρτης, Κατερίνης, Ἀγρινίου, Χίου, Αἰγίου καὶ Ἐρμούπολεως.

4. Περὶ τῶν ἀνωτέρω ὁρισμῶν, βλέπε Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1972.

5. Βλέπε B. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, ἐνθ' ἄν., σ. 12.

6. Βλέπε Max Derruau, *Précis de Géographie humaine*, Armand Colin, Paris 1961. Ἐπίσης Pierre George καὶ ἄλλων, *Dictionnaire de la Géographie*, PUF, Paris 1970, εἰς ὅρον «Rural».

τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς. Ἡ κατὰ γεωγραφικὸν διαμέρισμα κατανομή τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἐξαιρουμένου τοῦ Π.Σ. τῶν Ἀθηνῶν, ποικίλλει ἀναλόγως τῶν κοινωνικοοικονομικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ὑπάρξεως μεγάλων ἀστικῶν κέντρων ἢ μικροτέρων ἀλλὰ σημαντικῶν. Πλὴν τῶν Ἰονίων Νήσων, αἱ ὁποῖαι συγκεντρώνουν ἄρκετὰ μικρὸν ποσοστὸν ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου, εἰς ὅλας τὰς λοιπὰς περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς ὑπερβαίνει τὸ 25% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῶν. Ὑψηλὸν ποσοστὸν ἀστικοῦ πληθυσμοῦ παρατηρεῖται εἰς τὴν Μακεδονίαν, τοῦτο ὅμως ὀφείλεται εἰς τὴν ὑπαρξίν τοῦ Πολεοδομικοῦ Συγκροτήματος Θεσσαλονίκης, ἄνευ τοῦ ὁποῦ το ποσοστὸν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ θὰ κατῆρχετο εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ 23,4%. Σημαντικὸν ποσοστὸν ἀστικοῦ πληθυσμοῦ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα Θεσσαλίας καὶ Κρήτης, τὸ ποσοστὸν ὅμως τοῦτο εἰς τὰ διαμερίσματα αὐτὰ ἐπηρεάζεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως εἰς μὲν τὴν Θεσσαλίαν τοῦ Πολεοδομικοῦ Συγκροτήματος Βόλου καὶ τῆς πόλεως Λαρίσης, εἰς δὲ τὴν Κρήτην τῶν πολεοδομικῶν συγκροτημάτων Χανίων καὶ Ἡρακλείου.

Τὸ ποσοστὸν τοῦ ἡμιαστικοῦ πληθυσμοῦ (οἱκισμοὶ 2.000-9.999 κατοίκων) εἶναι λίαν χαμηλὸν τόσον εἰς τὸ σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος (κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1971 καλύπτει ποσοστὸν 11,7%) ὅσον καὶ εἰς τὴν κατὰ διαμέρισμα κατανομήν του. Πράγματι, ἐξαιρέσει τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου (27,2% καὶ 22,0% ἀντιστοίχως), τὰ λοιπὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα εἶναι κατὰ πολὺ κάτω τοῦ 20%. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὰ ἡμιαστικά κέντρα, αἱ λεγόμεναι κωμοπόλεις, δὲν εἶναι εἰμὴ μεγάλα χωρία, τὰ ὅποια, ἐκτὸς ἐλαχίστων, οὐδεμίαν ἔχουν σημασίαν ἀπὸ δημογραφικῆς καὶ κοινωνικοοικονομικῆς ἀπόψεως. Ὡς ἔχει παρατηρήσει παλαιότερον ὁ καθηγητὴς Β. Kayser «... ἡ κωμόπολις δὲν ἀποτελεῖ συστηματικὸν ἀλλὰ μᾶλλον συμπτωματικὸν στοιχεῖον τοῦ δημογραφικοῦ ἱστοῦ τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἡ κατανομή αὐτῆς ἀνταποκρίνεται μᾶλλον εἰς τὴν τύχην ἢ εἰς τὰς ἀνάγκας» καὶ ἀκόμη «... αἱ περισσότεροι κωμοπόλεις εἶναι ἀσήμαντοι, καὶ πρόχειρος ἐξέτασις δεικνύει ὅτι δὲν ἔχουν τὴν ἰδιορρυθμίαν, οὔτε τὸν ἐξοπλισμὸν, οὔτε τὸν ρόλον μικρῶν πόλεων».¹

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν τῆς Ἑλλάδος, οὗτος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1971 καλύπτει ποσοστὸν 35,1% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας. Ἡ κατὰ γεωγραφικὰ διαμερίσματα ὅμως κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ ἀποκαλύπτει (Πίναξ 2) ὅτι πλέον τοῦ ἡμίσεος τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ ἐκάστου διαμερίσματος εἶναι ἀγροτικὸς, δηλαδὴ,

κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς Στατιστικῆς Ὑπηρεσίας διαίρεσιν μὲ βάσιν τὸ μέγεθος τοῦ οἰκισμοῦ, εἶναι διεσπαρμένους εἰς οἰκισμοὺς καὶ μικρὰ χωρία κάτω τῶν 2.000 κατοίκων. Ἐξαιρέσιν φαίνεται νὰ ἀποτελῇ τὸ γεωγραφικὸν διαμέρισμα τῆς Μακεδονίας, ἐὰν ὅμως δὲν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὸν πληθυσμὸν τοῦ Π.Σ. Θεσσαλονίκης καὶ τὸ διαμέρισμα τοῦτο εἶναι κατὰ βάσιν ἀγροτικὸν μὲ ποσοστὸν ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀνερχόμενον εἰς 55,2%.

Ἡ κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς τρεῖς κατηγορίας παρουσιάζεται διάφορος τοῦ Πίνακος 2 διὰ τὸ σύνολον τῆς χώρας, ἐξαιρουμένου τοῦ τεραστίου πληθυσμιακοῦ ὄγκου τοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος τῶν Ἀθηνῶν.

ΠΙΝΑΞ 3: Κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος ἐξαιρέσει τοῦ Π. Σ. Ἀθηνῶν, 1971

Πληθυσμὸς	Ἀριθμὸς κατοίκων	Κατανομή %
Ἀστικὸς	2.127.248	34,1
Ἡμιαστικὸς	1.019.421	16,4
Ἀγροτικὸς	3.081.731	49,5

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω πίνακος, προκύπτει ὅτι τὸ ἡμισυ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας εἶναι ἀγροτικὸς *stricto sensu* (ὁρισμὸς ΕΣΥΕ), κατὰ πολὺ δὲ πλέον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ λαμβανομένου *lato sensu* (ἀγροτικὸν καὶ ἡμιαστικόν). Ὡς ἐκ τούτου, δυνάμεθα συμπερασματικῶς νὰ εἰπώμεν ὅτι ἡ Ἑλλάς, παρὰ τὴν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν αὐξησιν τοῦ ἀστικοῦ τῆς πληθυσμοῦ, δὲν ἔχει ἀποβάλλει εἰσέτι τὸν ἀγροτικὸν τῆς χαρακτῆρα.

β) Ἡ πυκνότης τοῦ πληθυσμοῦ

Ἡ μελέτη τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ τὰς εἰς τὰ προηγούμενα παρατηρήσεις μας περὶ τῆς ἀνίσου κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ, ὡς καὶ τὰς σοβαρὰς μεταβολὰς αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐπέλθει κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 εἰς τὰς διαφόρους περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ περιοχὰς παρουσιάζεται ἀδρομερῶς εἰς τὸν Πίνακα 4. Στηριχθέντες ἐπὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς Ἀπογραφῆς τοῦ 1971 ἀπετυπώσαμεν τὴν πυκνότητα τοῦ πληθυσμοῦ ἐπὶ χάρτου καταστρωθέντος εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς διοικητικῆς ὑποδιαιρέσεως τῆς ἐπαρχίας.

Ἡ μελέτη τοῦ χάρτου πυκνότητος ἐπιτρέπει νὰ διαπιστώσωμεν ὅ,τι ἀπ' ἀρχῆς τοῦ παρόντος ἐλέγχου περὶ τῆς πληθυσμιακῆς ἀποψιλώσεως ὧλων σχεδὸν τῶν ἐπαρχιῶν μας, ἰδίως αὐτῶν τῶν ὀρεινῶν καὶ ἀκριτικῶν περιοχῶν. Πράγματι, ἐπὶ 148 ἐπαρχιῶν μόνον 28 ἔχουν πυκνότητα ὑπερβαίνουσαν τὸν ἐθνικὸν μέσον ὅρον (66,44 κάτοικοι κατὰ τ. γλμ.), ἀλλὰ παρυσιάζονται ἀραιοκατακνημέναι ἢ κατὰ

1. Βλέπε Β. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, ἐνθ' ἀν., σ. 21-23. Ἐπίσης Μ. Θεοφίλου, «Τὰ χωρία μας, ἰδίως τὰ ὀρεινά, εἶναι ἀποικίαι καταδικῶν» κλπ., ἐνθ' ἀν.

ΠΙΝΑΞ 4: Ἐξέλιξις τής πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ περιοχάς (1961-1971)

Περιοχάι	(Κάτοικοι κατὰ τ. χλμ.) 1961	1971	Διαφορά
Περιφέρεια Πρωτευούσης	4.620,22	5.935,14	+ 1.314,92
Στερεά Ἑλλάς καὶ Εὐβοία	39,7	40,5	+ 0,8
Πελοπόννησος	51,1	46,0	— 5,1
Ἰόνιοι Νῆσοι	92,1	79,9	— 12,2
Ἠπειρος	38,3	33,7	— 4,6
Θεσσαλία	49,6	47,5	— 2,1
Μακεδονία	55,4	55,3	— 0,1
Θράκη	41,6	38,4	— 3,2
Νῆσοι Αἰγαίου	52,6	46,1	— 6,5
Κρήτη	58,0	54,8	— 3,2
Ἑλλάς	63,6	66,5	+ 2,9

τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον ἀκατοίκητοι, ὡς αἱ ἐπαρχίαι Γρεβενῶν (15,08 κάτοικοι κατὰ τ. χλμ.), Εὐρυτανίας (14,44 κάτοικοι κατὰ τ. χλμ.), μολονότι ἡ καταλαμβάνομένη ὑπ' αὐτῶν ἐπιφάνεια ὑπερβαίνει τὰ 2.000 τ. χλμ., μὲ τὴν πλέον ἀραιοκατωκημένην, σχεδὸν ἀκατοίκητον, ἐπαρχίαν τῆς Ἑλλάδος, τὴν ἐπαρχίαν Σφακίων (4,94 κάτοικοι κατὰ τ. χλμ.). Ἡ Βόρειος καὶ Βορειοδυτικὴ Ἑλλάς παρουσιάζεται κενή, πλὴν τῶν ἐπαρχιῶν Θεσσαλονίκης, Καβάλας, Σερρών, Γιαννιτσῶν, Ἡμαθίας, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἀντιστοίχως πυκνότητος 403,71, 151,87, 80,04, 76,25, 70,24, δηλαδὴ ἄνω τοῦ μέσου ὅρου, διπλασίαν καὶ ὑπερδιπλασίαν τοῦ ἐθνικοῦ μέσου ὅρου. Εἰς τὴν Θεσσαλίαν, πλὴν τῶν ἐπαρχιῶν Βόλου καὶ Λαρίσης, αἱ ὁποῖαι ἔχουν πυκνότητα 92,31 καὶ 71,84 κατοίκων κατὰ τ. χλμ., ὅλοι αἱ λοιπαὶ ἐπαρχίαι τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἔχουν πυκνότητα κατωτέραν ἢ πολὺ κατωτέραν τοῦ ἐθνικοῦ μέσου ὅρου: Ἐλασσόνας 26,28 κάτ. ἀνὰ τ. χλμ., Ἀγιάς καὶ Ἀλμυροῦ 23,97 καὶ 21,60 κάτοικοι ἀνὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον, ἀντιστοίχως. Ἡ Πελοπόννησος εἶναι χωρισμένη εἰς τὰ δύο. Μόνον εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτῆς ἐμφανίζονται ἀξιόλογοι πληθυσμιακαὶ συγκεντρώσεις: ἐπαρχίαι Πατρῶν, Αἰγιαλείας, Καλαμών, ἔχουσιν ἀντιστοίχως πυκνότητος 110,50, 85,43, 75,44 κατοίκων ἀνὰ τ. χλμ., ἐνῶ εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ νοτιοανατολικὸν τῆς τμήμα εἶναι κενή.

Αἱ ἐπαρχίαι τοῦ νησιωτικοῦ τμήματος τῆς χώρας (Ἰόνιοι Νῆσοι, Νῆσοι Αἰγαίου, Κρήτη) παρουσιάζουν τὰς αὐτὰς μὲ τὸ ἡπειρωτικὸν τμήμα ἀσυμμετρίας. Εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους πλὴν τῶν ἐπαρχιῶν Κερκύρας, Λευκάδος, καὶ Ζακύνθου, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν πυκνότητας ἀντιστοίχως 140,41 (ὑπερδιπλασίαν τῆς μέσης), 75,63 καὶ 74,35 κατοίκων κατὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον, αἱ λοιπαὶ ἐπαρχίαι ἔχουν πυκνότητα κάτω τοῦ ἐθνικοῦ μέσου ὅρου. Ἡ ἰδίᾳ εἰκὼν παρουσιάζεται καὶ εἰς τὰς Νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Κρήτην, πλὴν ὀρισμένων ἐπαρχιῶν αἱ ὁποῖαι παρουσιάζουν ὑψηλὴν πυκνότητα ἐποικισμού: Ἐπαρχία Κυθωνίας (119,64 κάτ. ἀνὰ τ.

χλμ.), Τεμένους (ὑπερδιπλασία τοῦ μέσου, 510,46 κάτ. ἀνὰ τ. χλμ.), εἰς τὴν Κρήτην. Εἰς τὰς Κυκλάδας, ἡ ἐπαρχία Σύρου μὲ πυκνότητα 108,74 κάτ. ἀνὰ τ. χλμ.

Τὰ πολεοδομικὰ συγκροτήματα ὡς καὶ αἱ μεγάλαι πόλεις ἐπιφέρουν σοβαρὰς ἀλλοιώσεις εἰς τὴν χαρτογραφικὴν ἀπεικόνισιν τῆς κατ' ἐπαρχίαν πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ. Οὕτως αἱ ἐπαρχίαι τῶν μεγάλων πόλεων τοποθετοῦνται σχεδὸν αὐτομάτως εἰς τὴν κορυφὴν τῆς κλίμακος, ὡς αἱ ἐπαρχίαι τῶν πολεοδομικῶν συγκροτημάτων Ἀθηνῶν, Τεμένους (Ἡρακλείου) καὶ Θεσσαλονίκης, ἔχουσιν πυκνότητος 5.935,14, 510,46 καὶ 403,71 κατοίκων ἀνὰ τ. χλμ. ἀντιστοίχως, μολονότι ἡ ἔκτασις αὐτῶν εἶναι μικρά (ἐπιφάνεια Περιφ. Πρωτευούσης 428,* Τεμένους 184 καὶ Θεσσαλονίκης 1.662 τ. χλμ.), ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς μεγαλύτερας ἐπαρχίας αἱ ὁποῖαι εὐρίσκονται εἰς τὴν βάσιν τῆς κλίμακος ἀπὸ πλευρᾶς πυκνότητος ἐποικισμού: αἱ ἀναφερθεῖσαι ἀνωτέρω ἐπαρχίαι Γρεβενῶν καὶ Εὐρυτανίας.¹

Ὁ χάρτης τῆς κατ' ἐπαρχίαν πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ προσλαμβάνει νέον ἐνδιαφέρον καὶ δίδει ἀκριβεστέραν εἰκόνα τῆς κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸν χῶρον, ἐὰν ἐξουδετερωθῶν αἱ ὡς ἄνω ἀλλοιώσεις τὰς ὁποίας ἐπιφέρουν οἱ πληθυσμοὶ τῶν μεγάλων πόλεων καὶ τῶν πολεοδομικῶν συγκροτημάτων, ἐπὶ τοῦ συνόλου. Πρὸς τοῦτο κατεστρώσμεν καὶ ἕτερον χάρτην πυκνότητος ἀφορῶντα εἰς τὸν ἀγροτικὸν πληθυσμὸν² τῆς Ἑλλάδος. Ὁ χάρτης τῆς πυκνότητος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μεθοδολογικῶς κατηρτίσθη διὰ τῆς ἀφαιρέσεως ἐκ τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων καὶ ἐκ τῆς συνολικῆς ἐπιφανείας, τῆς ἐπιφανείας τὴν ὁποίαν καταλαμβάνουν αἱ πόλεις αὐταί.³

Εἰς τὸν δεῦτερον χάρτην αἱ πυκνότητες τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ κλιμακοῦνται μεταξὺ τῆς ἀνωτάτης τιμῆς τῶν 102,63 κατοίκων ἀνὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον καὶ τῆς κατωτάτης τῶν 4,94 κάτ. ἀνὰ τ. χλμ., ἡ δὲ μέση πυκνότης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, συμφώνως πρὸς τὰ δεδομένα τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς 1971, εἶναι 31,9 κάτοικοι ἀνὰ τετραγωνικὸν χιλιόμετρον.⁴

* Βάσει τῆς ἐμβαδομετρήσεως τοῦ 1963 ἀναθεωρηθείσης τὸ 1971.

1. Βλέπε τὰς παρατηρήσεις τοῦ καθηγητοῦ Β. Kayser ἐπὶ τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος εἰς *Οικονομικὸν καὶ Κοινωνικὸν Ἀτλαντά*, Ἀθήναι, 1964, ὡς καὶ εἰς *Géographie humaine de la Grèce*, τοῦ ἰδίου, ἐνθ' ἀν., σ. 13-16.

2. Ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν καὶ πραγματικὴν ἔννοιαν αὐτοῦ, ἦτοι ἀγροτικὸς καὶ ἡμιαστικός.

3. Αἱ πόλεις δὲν ἐξετάζονται ἐνταῦθα ἐν σχέσει πρὸς τὰ διοικητικὰ ὄρια τῶν, ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τὴν πραγματικὴν ἐκτετατικὴν τοῦ πολεοδομικοῦ τῶν συγκροτήματος. Βλέπε Β. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, ἐνθ' ἀν., σ. 16, καὶ «*Οικονομικὸς καὶ Κοινωνικὸς Ἀτλας τῆς Ἑλλάδος*».

4. Κατὰ τὸ 1961 ἡ μέση πυκνότης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἦτο 37,58 κάτ. ἀνὰ τ. χλμ.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ χάρτου αἱ πολὺ μεγάλαί καὶ σημαντικαὶ πληθυσμιακαὶ συγκεντρώσεις εἶναι ἐλάχισται. Ἐπὶ συνόλου 146 ἐπαρχιῶν, ἐξαιρουμένων τοῦ αὐτοδιοικητοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος, μόνον 14 ἐπαρχίαι εὐρίσκονται εἰς ὑψηλὴν θέσιν τῆς κλίμακος, ἀποτελοῦσαι τὴν κορυφαίαν ὁμάδα. Αἱ ἐπαρχίαι αὗται, ἂν καὶ δὲν καταλαμβάνουν εἰμὴ τὸ 5,5% τῆς ἐπιφανείας τῆς χώρας, ἐν τούτοις συγκεντρώνουν τὸ 17,34% τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς.

Τὸ πλεον πυκνοκατοικημένον τμήμα τῆς ἀγροτικῆς Ἑλλάδος εἶναι αἱ Ἰόνιοι Νῆσοι: Αἱ ἐπαρχίαι Κερκύρας, Λευκάδος, Παξῶν καὶ Ζακύνθου εὐρίσκονται ἐπὶ κεφαλῇ τῆς κλίμακος τῶν πυκνοτήτων, περιλαμβάνόμεναι μεταξὺ τῶν πέντε πρώτων. Αἱ νῆσοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐκτὸς τῶν νήσων Λέσβου (ἐπαρχία Πλωμαρίου καὶ Μυτιλήνης), Σάμου, Κῶ, αἱ ὁποῖαι συγκεντρώνουν ἀξιόλογον ἀγροτικὸν πληθυσμὸν, εἶναι ἀραιῶς κατοικημέναι καὶ ἐγκαταλείπονται. Τὴν ἐγκατάλειψιν τῆς ὑπαίθρου ἀντιμετωπίζει καὶ ἡ Κρήτη. Τὸ κεντρικὸν καὶ βορειοδυτικὸν τμήμα αὐτῆς ἀποψιλοῦται συνεχῶς, ἐνῶ τὸ νοτιοδυτικὸν τῆς τμήμα εἶναι κενόν. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο εὐρίσκεται καὶ ἡ ἐπαρχία Σφακιῶν, ἡ ὁποία, ὡς ἐλέχθη, εἶναι ἡ πλεον ἀραιοκατοικημένη, σχεδὸν ἀκατοίκητος, ἐπαρχία τῆς Ἑλλάδος (4,94 κάτ. ἀνὰ τ.χλμ.). Περί τὸ κεντρικὸν τμήμα τῆς νήσου δημιουργοῦνται ὠρισμένοι πυρῆνες πυκνοτέρου πληθυσμοῦ, συχνάκις πυκνοτάτου: Αἱ ἐπαρχίαι Τεμένους καὶ Πεδιάδος περιλαμβάνονται μεταξὺ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς κορυφαίας ὁμάδος, μάλιστα δὲ ἡ ἐπαρχία Τεμένους εὐρίσκεται εἰς λίαν ὑψηλὴν θέσιν τῆς κλίμακος τῶν πυκνοτήτων.

Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸν ἡπειρωτικὸν ἀγροτικὸν χῶρον, οὗτος παρουσιάζεται ἀραιῶς ἢ καὶ λίαν ἀραιῶς κατοικημένος, ἰδίως ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νότον, ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας Φλωρίνης μέχρι τῆς ἐπαρχίας Κυθήρων. Ἡ Μακεδονία, πλὴν τῆς Κεντρικῆς εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάρχει μία ἀξιόλογος πληθυσμιακὴ ἐστία (ἐπαρχία Θεσσαλονίκης καὶ Γιαννιτσῶν, αἱ ὁποῖαι περιλαμβάνονται εἰς τὴν κορυφαίαν ὁμάδα τῆς κλίμακος τῶν πυκνοτήτων, Ναούσης καὶ Ἡμαθίας), εἶναι ἀραιοκατοικημένη. Ἡ ὀρεινὴ Δυτικὴ Μακεδονία εἶναι κενή, ἐνῶ ἡ εὐφορώτερα Ἀνατολική, πλὴν τῆς ἐπαρχίας Δράμας ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἐγκαταλειμμένη, ἔχει ἀξίας λόγου πληθυσμιακὰς συγκεντρώσεις. Δέον ὅμως νὰ τονισθῇ ὅτι γενικῶς, τόσον εἰς τὴν ὀρεινὴν ὅσον καὶ εἰς τὴν πεδινὴν Μακεδονίαν δὲν ὑπάρχουν πυκνοκατοικημένα ἀγροτικὰ κέντρα (ἐκτὸς βεβαίως τῶν ἀναφερθέντων Θεσσαλονίκης καὶ Γιαννιτσῶν τὰ ὁποῖα ἔχουν πυκνότητος διπλασίας τῆς μέσης: 65,37 καὶ 63,97, ἀντιστοίχως). Ἡ περιοχὴ τῆς Θράκης εἶναι ἐπίσης ἀραιοκατοικημένη. Αἱ πυκνότητες εἶναι μέσαι ἢ λίαν χαμηλαί.

Ἡ Ἡπειρος, ἡ Θεσσαλία καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς καὶ Εὐβοία ἀποτελοῦν εὐρεῖαν ἐξησθενημένην ἢ καὶ

κενὴν ζώνην. Ἐκτὸς τῆς ἀττικῆς χερσονήσου τῆς ὁποίας ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἔχει πυκνότητα διπλασίαν τῆς μέσης (εἰς τοῦτο ἐπιδρῶν αἱ πλούσιαι πεδιάδες τῆς καὶ ἡ παρουσία τῆς Πρωτευούσης) καὶ τινῶν ἄλλων κέντρων μὲ σχετικῶς πυκνὸν πληθυσμὸν (ἐπαρχίαι Θυάμιδος εἰς τὴν Ἡπειρον, Μεσολογγίου, Καρδίτσης, Βόρειος Εὐβοίας), ὅλαι αἱ ἐπαρχίαι τῶν ἐν λόγῳ περιοχῶν εἶναι ἀραιῶς ἢ καὶ λίαν ἀραιῶς κατοικημέναι. Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι ὅχι μόνον αἱ ὀρειναί, ἀλλὰ καὶ αἱ πεδιναὶ ζῶναι δὲν συγκρατοῦν πλεον τὸν πληθυσμὸν τῶν: ἀπὸ τὴν εὐφορώτατην πεδιάδα τῆς Ἀρτῆς μέχρι τῶν πλουσιῶν προσχωσιγενῶν θεσσαλικῶν πεδιάδων.

Πρὸς νότον ὑπάρχει νέον κενόν. Εἰς τὴν Πελοπόννησον μόνον τὸ ἐξωτερικὸν πεδινὸν περίβλημα ἀπὸ τῆς ἐπαρχίας Πυλίας μέχρι τῆς ἐπαρχίας Ναυπλίας ἔχει πυκνὸν πληθυσμὸν (ἐκτὸς τῆς ἐπαρχίας Πατρῶν, ἡ ὁποία ὑφισταμένη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πολεοδομικοῦ συγκροτήματος Πατρῶν ἔχει ἀρχίσει κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν νὰ ἐρημοῦται), ἀντιθέτως ὁ ἐσωτερικὸς ὀρεινὸς τῆς χώρας εἶναι λίαν ἀραιοκατοικημένος, σχεδὸν κενός: ἀπὸ τῶν ὀρέων τῶν Καλαβρύτων καὶ τῶν ὑψιπέδων τῆς Ἀρκαδίας μέχρι τοῦ Ταυγέτου καὶ τοῦ Πάρνωνος.

Οἱ χάρται τῆς πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ μελέτη αὐτῶν ἐπέτρεψαν τὴν κατὰ πλεον γεωγραφικὸν τρόπον ἐξέτασιν τῆς κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸν χῶρον. Ἡ μελέτη τῆς κατ' ἐπαρχίαν πυκνότητος τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεβεβαίωσε τὰς εἰς τὰς πρώτας σελίδας τοῦ παρόντος παρατηρήσεις μας, ὅτι δηλαδὴ τὸ δημογραφικὸν πρόβλημα παρουσιάζεται γενικευμένον, καὶ ὅτι ἔχουν προσβληθῇ τόσον αἱ παραδοσιακαὶ ζῶναι ἀγροτικῆς ἐξόδου, ὅσον καὶ αἱ πεδιναὶ περιοχαὶ τῆς χώρας. Ἡ ἀγροτικὴ Ἑλλάς ἐγκαταλείπεται. Ἡ Ἀθήνα παρουσιάζει μεγάλην πληθυσμιακὴν συγκέντρωσιν. Ὡς εἶδομεν, ἡ διαφορὰ πυκνότητος ἐποικισμοῦ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ ἐπαρχίας εἶναι τεραστία. Τεραστία εἶναι ἡ διαφορὰ καὶ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ τῶν ὑπολοίπων ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας, ὡς καταδεικνύει ἡ κατωτέρω ἐξέτασις τῆς κατανομῆς τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία ὁλοκληρώνει καὶ τὴν ὅλην μελέτην τῆς κατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὸν χῶρον.

γ) Κατανομή τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ

Ὡς ἤδη ἐλέχθη,¹ ἡ Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζει ὡς ἀστικὸν πληθυσμὸν τὸν διαμένοντα εἰς οἰκισμοὺς 10.000 κατοίκων καὶ ἄνω. Ὡς παρατηρεῖ καὶ πάλιν ὁ καθηγητὴς Β. Kayser, «τὸ ὄριον τῶν 10.000 κατοίκων εἶναι αὐθαίρετον, μὴ δικαιολογούμενον ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἐπιπέδου. Ἐν τούτοις πέραν τοῦ ὅτι εἶναι πρόσ-

1. Βλέπε καὶ ἀνωτέρω, σελὶς 87.

φορον επί του πρακτικού επιπέδου, καθιστά δυνατή την προσήκουσαν ανάλυσιν της πραγματικό-τητος του γεωγραφικού ίστού της Ελλάδας».¹

Κατά την απογραφήν του 1971 ο αστικός πληθυσμός ανήλθεν εις 4.667.489 άτομα, καλύπτει δέ τὰ 53,2% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Ήξαιρουμένου του πολεοδομικού συγκροτήματος των Αθηνών, ή αστικοποίησις² εις την άγροτικήν Ελλάδα καλύπτει τὸ 34,1%.

Έχοντες ήδη όμιλήσει περί της κατανομής του αστικού πληθυσμού κατά γεωγραφικόν διαμέρισμα (βλέπε άνωτέρω σελίδες 87-88), θά εξετάσωμεν έν συνεχείᾳ την κατανομήν του υπό μελέτην πληθυσμόν μεταξύ των επί μέρους αστικών κέντρων. Ο αστικός πληθυσμός κατανέμεται άνίσως μεταξύ 56 αστικών κέντρων, ως διαπιστοῦται τόσον εκ του κάτωτέρω παρατιθεμένου πίνακος, όσον και εκ του χάρτου άρ. 3 δεικνύοντος την κατανομήν των ως άνω κέντρων εις τόν ελληνικόν χῶρον.

ΠΙΝΑΞ 5: Η αστικοποίησις έν Ελλάδα (1971)

Συνολικός πληθυσμός: 8.768.641			
Άστικός πληθυσμός: 4.667.489			
Ποσοστόν αστικοποίησης: 53,2%			
Ποσοστόν αστικοποίησης άνευ της Πρωτεύουσας: 34,1 %			
Κατηγορίαι	Άριθμός πόλεων	Συνολικός πληθυσμός	% του αστικού πληθυσμού
10 - 20.000	22	326.895	7,00
20 - 30.000	12	281.548	6,03
30 - 40.000	10	331.702	7,11
40 - 50.000	5	210.304	4,50
50 - 100.000	4	298.592	6,40
100 - 500.000	1	120.847	2,59
Άνω των 500.000	2	3.097.601	66,37
Σύνολον	56	4.667.489	100,00

Πηγή: ΕΣΥΕ.

1. Βλέπε Β. Kayser, *Géographie humaine de la Grèce*, ένθ' άν., σ. 23.

2. Η Στατιστική Ύπηρεσία μελετά τόν βαθμόν της αστικοποίησης διά της ποσοστιαίας σχέσεως του αστικού πληθυσμού πρός τόν συνολικόν πληθυσμόν, λαμβάνεται δηλαδή ή αστικοποίησις υπό δημογραφικήν, στενήν έννοιαν. Είναι δέ «αστικοποίησις υπό στενήν έννοιαν (au sens strict) ή διαδικασία της αύξήσεως των πόλεων και ή συγκέντρωσις του πληθυσμού εις τας πόλεις». Υπό την άνωτέρω άποψιν και λαμβανόμενων ύπ' όψιν των δεδομένων της απογραφής 1971, δυνάμεθα νά όμιλήσωμεν περί αστικοποίησης της ελληνικής ύπαίθρου. Έάν όμως ληφθούν ύπ' όψιν κοινωνικοοικονομικά δεδομένα, ή τεραστία διαφορά μεταξύ πόλεως-ύπαίθρου και μάάλιστα της ύδροκεφάλου Αθήνας, δέν δυνάμεθα νά όμιλώμεν δι' αστικοποίησιν των επαρχιών μας, διότι θά είπωμεν μετά του Γάλλου άνθρωπογεωγράφου καθηγητού (και καθηγητού μας εις Στρασβούργον) κ. Ε. Juillard, ότι «ή ύπαιθρος αστικοποιείται δέν σημαίνει ότι μεταβάλλεται αύτη εις προάστιον, αλλά ότι εξέρχεται από την άπομόνωσίν της, ότι συμμετέχει εις τὰ ίδια πλεονεκτήματα (avantages) συλλογικών έξοπλισμών (κοινωνικοοικονομικών), κινητικότητος και δυνατότητος κοινωνικής άνωψέσεως, όπως εις τας πόλεις». Περί των άνωτέρω, βλέπε Μ.Δ. Θεοφίλου, «Τά χωριά μας, ιδίως τὰ όρεινά, είναι άποικίες καταδίκων», κλπ., ένθ' άν., ύποσημ. 11 και την αντίθετη βιβλιογραφίαν.

Έκ του Πίνακος 5 διαπιστοῦται τὸ χαρακτηριστικόν φαινόμενον της συγκεντρώσεως του πληθυσμού εις τρία μόνον πολεοδομικά συγκροτήματα άνω των 100.000 κατοίκων (Αθηνών, Θεσσαλονίκης και Πατρών) καλύπτοντα τὸ 68,96% του άστικού πληθυσμού. Εις τὸ μέγα τοῦτο ποσοστόν ή Θεσσαλονίκη και αί Πάτραι ελάχιστα συμβάλλουν, ως θά ίδωμεν κατωτέρω· κατά συνέπειαν, ή υπερβολική πληθυσμιακή συγκέντρωσις σημειοῦται εις έν μόνον πολεοδομικόν συγκρότημα, αὐτὸ των Αθηνών. Πράγματι, τὸ αθηναϊκόν πολεοδομικόν συγκρότημα (2.540.241 κάτ.) καλύπτει πλέον του ήμίσεος (54,42%) του συνολικού αστικού πληθυσμού και πλέον του ενός τετάρτου (28,9%), ως είδομεν, του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδος. Οὔτω, τὸ πολεοδομικόν συγκρότημα Αθηνών διαταράσσει την δημογραφικήν δομήν της χώρας, θά ελέγομεν δέ ότι αποτελεῖ την Κίρκην της ελληνικής ύπαίθρου.

Η Θεσσαλονίκη, δευτέρα πόλις της Ελλάδος κατά τάξιν μεγέθους (557.360 κάτ.), περιλαμβάνει τὸ 11,95% του αστικού πληθυσμού της χώρας και τὸ 29,4% του συνολικού πληθυσμού της Μακεδονίας.

Αί Πάτραι, μέ πληθυσμόν 120.847 κατοίκων, περιλαμβάνονται μεταξύ των μεγαλύτερων πόλεων της Ελλάδος, κατέχουσai την τρίτην θέση, άλλ' έμφανίζονται άσήμαντοι έναντι των δύο πρώτων πόλεων της χώρας. Καλύπτουν τὸ 12,2% του πληθυσμού της Πελοποννήσου και τὸ 2,59% του αστικού πληθυσμού της χώρας.

Αί ελληνικαί πόλεις είναι παράκτιοι ή κείνται περιφερειακῶς (περίπτωσης Πελοποννήσου), τοῦτο δέ δέον νά άποδοθῇ εις την Φυσικήν Γεωγραφίαν της χώρας. Έκ των περιφερειακῶν πρωτευουσών, μόνον τὰ Ιωάννινα και ή Λάρισα κείνται επί της ένδοχώρας.

Έκτός της Θεσσαλονίκης, αί επαρχιακαί πόλεις, παραβαλλόμεναι πρός τὸ αθηναϊκόν πολεοδομικόν συγκρότημα, παρουσιάζονται άσήμαντοι, ως δέ διαπιστοῦται και εκ του Πίνακος 5, εκάστη τούτων, ιδιαιτέρως εξεταζομένη, ελάχιστα συμβάλλει εις την δημογραφικήν δομήν της χώρας. Ως εκ τούτου, εκτός του πληθυσμού Αθηνών και Θεσσαλονίκης, ο υπόλοιπος αστικός πληθυσμός είναι διεσπαρμένος εις πολλάς μικράς και ως επί τὸ πλεῖστον άσημάντους πόλεις.

Αί πόλεις των 50 έως 100.000 κατοίκων είναι ελάχισται. Τέσσαρες (4) πόλεις της κατηγορίας αύτης, Ηράκλειον (84.710 κάτ.), Βόλος (88.096 κάτ.), Λάρισα (72.760 κάτ.), Χανιά (53.026 κάτ.), καλύπτουν τὸ 6,40% του συνολικού αστικού πληθυσμού, τὸ βάρος δέ εκάστης τούτων εις την δημογραφικήν πλάστιγγα είναι άσήμαντον: Ηράκλειον (1,81%), Βόλος (1,93%), Λάρισα (1,53%), Χανιά (1,13%) του αστικού πληθυσμού.

Είκοσι επτά (27) αστικά κέντρα της τάξεως των 20 έως 50.000 κατοίκων καλύπτουν τὸ 17,64% του

συνόλου τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἀναλυτικώτερον, πέντε ἐκ τῶν πόλεων μεγέθους 40 ἕως 50.000 κατοίκων καλύπτουν τὸ 4,50% τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Αὐταὶ εἶναι: ἡ Καβάλα (46.887 κάτ.), τὸ Ἀγρίνιον (41.794 κάτ.), αἱ Σέρραι (41.091 κάτ.), ἡ Καλαμάτα (40.402 κάτ.) καὶ τὰ Ἰωάννινα (40.130 κάτ.). Ἐν συνεχείᾳ, δέκα ἐκ τῶν πόλεων τῆς τάξεως τῶν 30 ἕως 40.000 κατοίκων καλύπτουν τὸ 7,11% τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Αἱ σημαντικώτεραι τούτων, ἀπὸ πλευρᾶς μεγέθους, εἶναι τὰ Τρίκαλα (38.740 κάτ.), ἡ Λαμία (38.297 κάτ.) καὶ ἡ Χαλκὶς (36.300 κάτ.). Εἰς ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν πόλεων μεγέθους 20 ἕως 30.000 κατοίκων, ἐνταῦθα κατατάσσονται 12 πόλεις, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν τὸ 6,03% τῶν κατοίκων τοῦ συνόλου τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος.

Ἡ πλειονότης τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος (22) εἶναι μικραὶ, περιλαμβάνουσαι 10 ἕως 20.000 κατοίκων. Τὰ εἴκοσι δύο μικρὰ ἀστικά κέντρα τῆς καλύπτουν τὸ 7% τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς.

Διὰ τῆς συντόμου αὐτῆς ἀναλύσεως τοῦ πίνακος ἐπεχειρήθη νὰ δοθῇ ἡ γενικὴ εἰκὼν τῆς ἀστικοποιήσεως ἐν Ἑλλάδι, ἡ ὁποία ὁλοκληροῦται διὰ τῆς μελέτης τῶν ἐξελίξεων καὶ μεταβολῶν τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν, εἰς τὴν ἀκολουθοῦσαν τρίτην παράγραφον τοῦ παρόντος ἄρθρου.

Μὲ βάσιν τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1971, αἱ πόλεις τῆς Ἑλλάδος κατανέμονται ὡς ἀκολουθῶς κατὰ βαθμὸν πυκνότητος ἐποικισμοῦ (βλέπε Πίνακα 6).

3. ἡ ἐξέλιξις τοῦ πληθυσμοῦ

α) Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ

Κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀπογραφῶν διάστημα (1961-71) ἐπραγματοποιήθησαν βαθεῖαι μεταβολαὶ καὶ πληθυσμικαὶ ἀνακατατάξεις εἰς τὸν ἐλληνικὸν ἀγροτικὸν χώρον, αἱ ὁποῖαι λαμβάνουν τὸν χαρακτῆρα δημογραφικῶν ἀναστατώσεων.

Συμφώνως πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς τελευταίας ἀπογραφῆς τοῦ 1971, ἡ ἐξέλιξις τοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ κατὰ περιοχὰς κατανομὴ αὐτῆς κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 ἔχει ὡς ἐμφαίνεται εἰς τὸν Πίνακα 7, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν δεκαετίαν 1951-1961.

Διὰ τοῦ Πίνακος 7 ἀποκαλύπτεται ἀμέσως τὸ καταπληκτικὸν φαινόμενον τῆς πληθυσμιακῆς διογκώσεως τῆς πρωτευούσης καὶ τῆς ἐρημώσεως τῆς ὑπαίθρου.

Κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971, ἐκ τῶν δέκα γεωγραφικῶν διαμερισμάτων τῆς χώρας μόνον δύο βλέπουν τὸν πληθυσμὸν τῶν νὰ αὐξάνῃ, ἡ Περιφέρεια Πρωτευούσης καὶ ἡ Στερεὰ Ἑλλάς, κατὰ 37,1% καὶ 2,2% ἀντιστοίχως, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἐκκενοῦνται: εἰς τὸν βορειοελλαδικὸν χώρον (Ἡπειρον, Μακεδονίαν καὶ Θράκην) ὁ πληθυσμὸς ἡλαττώθη εἰς μὲν τὴν Ἡπειρον κατὰ 12%, εἰς δὲ τὴν Μακεδονίαν

ΠΙΝΑΞ 6: Κατανομὴ πόλεων κατὰ βαθμὸν πυκνότητος ἐποικισμοῦ, 1971¹

Πόλεις χαμηλῆς πυκνότητος ἐποικισμοῦ (5.000 ἄτομα καὶ ἄνω ἀνά τ. χλμ.)	Πόλεις μέσης πυκνότητος ἐποικισμοῦ (2.000 - 5.000 ἄτομα ἀνά τ. χλμ.)	Πόλεις χαμηλῆς πυκνότητος ἐποικισμοῦ (κάτω τῶν 2.000 ἄτόμων ἀνά τ. χλμ.)
1. Ἀθήναι	1. Χανιά	1. Λάρισα
2. Θεσσαλονίκη	2. Ἀγρίνιον	2. Χίος
3. Πάτραι	3. Σέρραι	3. Ἀλεξανδρούπολις
4. Βόλος	4. Κομοτηνὴ	4. Μέγαρο
5. Ἡράκλειον	5. Κέρκυρα	5. Ἐλευσίς
6. Καβάλα	6. Κατερίνη	6. Σαλαμίς
7. Καλαμάτα	7. Βέροια	7. Πτολεμαῖς
8. Ἰωάννινα	8. Ἀχαρναί	8. Ἐρμούπολις
9. Τρίκαλα	9. Καρδίτσα	9. Κιλκίς
10. Λαμία	10. Γιαννιτσά	10. Ὀρεστιάς
11. Χαλκὶς	11. Κόρινθος	11. Μεσολόγγιον
12. Ρόδος	12. Πύργος	12. Ἀνω Λιόσια
13. Δράμα	13. Ἄρτα	
14. Ξάνθη	14. Τρίπολις	
15. Μυτιλήνη	15. Ἄργος	
16. Κοζάνη	16. Λεβάδεια	
17. Αἴγιον	17. Καστοριά	
18. Νάουσα	18. Θήβαι	
19. Ρέθυμνον	19. Πρέβεζα	
20. Ἐδεσσα	20. Ἀσπρόπυργος	
21. Ἀμαλιάς		
22. Σπάρτη		
23. Φλώρινα		
24. Τίρναβος		

1. Αἱ πόλεις ἐντὸς ἐκάστης κατηγορίας πυκνότητος ἐποικισμοῦ ἐταξινομήθησαν κατὰ τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ τῶν. Βλέπε: Μ. Παπαδάκη, Οἰκονομικαὶ καὶ δημογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς συγκροτήσεως τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τῆς Ἑλλάδος, ἀνακοίνωσις εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ ΕΜΠ (Ἑδρα Πολεοδομίας) διοργανωθέν Σεμινάριον ἐξειδικεύσεως εἰς τὴν Πολεοδομίαν καὶ Χωροταξίαν, Ἀθήναι, 1974 (πολυγραφημένον φυλλάδιον).

ΠΙΝΑΞ 7: Ἐξέλιξις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, κατὰ γεωγραφικὸν διαμέρισμα Ἀπογραφαὶ 1951, 1961, 1971

Γεωγραφικὸν διαμέρισμα	Αὐξησις εἰς ἀπολύτους ἀριθμοὺς		Αὐξησις %	
	1951-1961	1961-1971	1951-1961	1961-1971
1. Περιφέρεια Πρωτευούσης	474.123	+ 687.532	+ 34,4	+ 37,1
2. Λοιπὴ Στερεὰ Ἑλλάς καὶ Εὐβοία	+ 62.516	+ 21.128	+ 6,9	+ 2,2
3. Πελοπόννησος	— 109.478	— 2,9	— 10,0	
4. Ἰόνιοι Νῆσοι	— 28.130	— 7,0	— 13,2	
5. Ἡπειρος	— 42.270	+ 6,7	— 12,0	
6. Θεσσαλία	— 30.014	+ 10,5	— 4,4	
7. Μακεδονία	— 5.428	+ 11,2	— 0,3	
8. Θράκη	— 26.973	+ 5,8	— 7,6	
9. Νῆσοι Αἰγαίου	— 59.663	— 9,7	— 12,5	
10. Κρήτη	— 26.616	+ 4,6	— 5,5	
Σύνολον Ἑλλάδος		+ 380.088	+ 9,9	+ 4,5

Πηγή: Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1972

και Θράκη κατά 0,3% και 7,6% αντίστοιχως. Είς την Θεσσαλίαν ο πληθυσμός ήλαττώθη κατά 4,4%, είς την Πελοπόννησον κατά 10%, είς δὲ τὸ νησιωτικὸν τμήμα τῆς χώρας (Ιόνιοι Νῆσοι, Νῆσοι Αἰγαίου και Κρήτη) ήλαττώθη κατά 13,2%, 12,5% και 5,5%, αντίστοιχως.

Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τοῦ ὑπὸ ἀνάλυσιν πίνακος, κατὰ τὴν προηγουμένην δεκαετίαν 1951-1961, μόνον ἡ Πελοπόννησος, αἱ Ἰόνιοι Νῆσοι και αἱ Νῆσοι τοῦ Αἰγαίου εἶχον παρουσιάσει μείωσιν, ἡ ὁποία ἐξηκολούθησε και ἐπεταχύνθη κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν. Τὰ ἄλλα γεωγραφικά διαμερίσματα εἶχον παρουσιάσει αὐξήσιν. Ἀλλὰ και ἐκ τῶν δύο διαμερισμάτων τῆς χώρας (Ἀθηνῶν, Στερεᾶς Ἑλλάδος), τῶν ὁποίων ὁ πληθυσμός ἐξηκολούθησε νὰ παρουσιάσῃ αὐξήσιν, μόνον εἰς τὴν Περιφέρειαν Πρωτευούσης ἐπεταχύνθη αὐτὴ (37,1% κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-71 ἔναντι 34,4% τῆς δεκαετίας 1951 και 1961). Εἰς τὴν Στερεάν Ἑλλάδα ἡ αὐξήσις ἐμειώθη αἰσθητῶς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν ἔναντι τῆς προηγουμένης (2,2% κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961 και 1971 ἔναντι 6,9% τῆς δεκαετίας 1951-1961).

Ἡ κατὰ νομὸν ἐξέτασις τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας εἶναι ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα, ὅσον και ἡ ἐξέτασις τούτου κατὰ γεωγραφικά διαμερίσματα, ἀλλὰ και πλεον ἀποκαλυπτική. Ἐπὶ 52 νομῶν τῆς Ἑλλάδος, μόνον 8 παρουσίασαν αὐξήσιν κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-71, ἐνῶ 44 νομοὶ εἶδον τὸν πληθυσμὸν τῶν νὰ μειοῦται (ἔναντι 16 νομῶν μόνον κατὰ τὴν δεκαετίαν 1951-1961). Τὰ ἀνωτέρω δεδομένα ἐπιβεβαιώνουν τὰς ἐκ τῶν πρώτων σελίδων τοῦ παρόντος παρατηρήσεις μας, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ὑπαιθρος ἔχει καταρρεῦσει δημογραφικῶς κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν και ὅτι διακυβεύεται τὸ μέλλον οὐχὶ μόνον περιοχῶν τινῶν, ἀλλὰ ὁλοκλήρου τῆς χώρας. Πράγματι εἰς τὴν Μακεδονίαν, ὁ νομὸς Δράμας ἀπώλεσε τὸ 24,8% τοῦ πληθυσμοῦ του, ὁ νομὸς Σερρῶν τὸ 18,2%, οἱ νομοὶ Κιλκίς και Φλωρίνης βλέπουν νὰ φεύγουν 17,9% και 22,4% τοῦ πληθυσμοῦ τῶν, ἀντιστοίχως. Ὁ νομὸς Γρεβενῶν ἀπώλεσε τὸ 19% τοῦ πληθυσμοῦ του. Εἰς τὴν Ἠπειρον, ἡ Θεσπρωτία βλέπει νὰ τὴν ἐγκαταλείπῃ τὸ 22% τῶν κατοίκων τῆς. Τὴν πληθυσμιακὴν αἰμορραγίαν γνωρίζει εἰς ὑψηλὸν βαθμὸν και ἡ Εὐρυτανία ἀπὸ τὴν ὁποίαν φεύγει 25,6% τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἡ Λακωνία χάνει τὸ 19,2% τῶν κατοίκων τῆς, ἡ Μεσσηνία 18,3%, ἡ Ἀρκαδία 17,6%, ἡ Ἠλεία 12,6%. Εἰς τὴν νησιωτικὴν Ἑλλάδα ὁ πληθυσμός τῆς Λέσβου μειοῦται κατὰ 18,1%, τῆς Σάμου κατὰ 19,8%.

Πλεον λεπτομερῆ εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικού πληθυσμοῦ δίδει ἡ ἐξέτασις τούτου εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐπαρχίας. Ὁ χάρτης 4 δεικνύει τὴν κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον 1961-1971 ἐξέλιξιν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ κατ' ἐπαρχίαν.

Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός (lato sensu) ηὐξήθη μό-

νον εἰς 7 ἐπαρχίας κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 (ἔναντι 76 ἐπαρχιῶν κατὰ τὴν δεκαετίαν 1951-1961), ἐλαττώθεις εἰς 140. Ὡς δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ ἐκ τοῦ χάρτου, αἱ ἐν ἐξελίξει ἐπαρχίαι εἶναι ἐκεῖναι εἰς τὰς ὁποίας δεσπόζει μία ἐν ἐξελίξει πόλις. «Ἡ γειτνιάσις τῶν πόλεων τείνει μᾶλλον εἰς τὸ νὰ εὐνοῇ τὴν αὐξήσιν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἢ τὴν συστολήν», ἔχει παρατηρήσει παλαιότερον ὁ καθηγητῆς B. Kayser.¹ Ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν αἱ ὁποῖαι ἐσημείωσαν αὐξήσιν, εἰς μίαν μόνον ὁ ρυθμὸς ἀναπτύξεως ὑπερβαίνει τὸ 15%: ἐπαρχία Ἀττικῆς παρουσιάζουσα ποσοστὸν δημογραφικῆς αὐξήσεως 17,1% και Τεμένους (Ἡρακλείου), 36,9% και 16,4%, ἀντιστοίχως.

Εἰς τὰς ἐπαρχίας τῶν ὁποίων ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμός αὐξάνει ἀπὸ 10 ἕως 15% ἀνήκει μόνον ἡ Λάρισα. Τὸ μικρότερον ποσοστὸν δημογραφικῆς αὐξήσεως παρουσιάζει ἡ ἐπαρχία Λεβαδείας (0,2%).

Ἀπὸ τὰς ἐν ὀπισθοδρομήσει ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος, τὴν μικρότεραν ἀπώλειαν πληθυσμοῦ παρουσιάζει ἡ ἐπαρχία Λοκρίδος και τὴν μεγαλυτέραν ἡ ἐπαρχία Μεγαρίδος (—99,6%).

Ἡ μέχρι τοῦδε ἐξέτασις τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀπέδειξεν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ὑπαιθρος δὲν δύναται πλέον νὰ συγκρατήσῃ τὸν πληθυσμὸν τῆς. Πρέπει νὰ τονισθῇ, διὰ νὰ καταδειχθῇ καλύτερον ἡ ἰδιομορφία τοῦ φαινομένου ἐν Ἑλλάδι, ὅτι δὲν εὐρισκόμεθα πρὸ γεωργικῆς ἐξόδου (exode agricole), ἀλλὰ πρὸ ἀγροτικῆς ἐξόδου (exode rural). Ἡ ὑπαιθρος ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τὸν γεωργικὸν και τὸν μὴ γεωργικὸν πληθυσμὸν τῆς.

Εἰς τὸν Πίνακα 8 καταφαίνεται ὅτι μόνον εἰς τὴν ἡμιαστικὴν κατηγορίαν τοῦ πληθυσμοῦ ἡ μεταβολὴ εἶναι πολὺ μικρά. Ἡ θέσις τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἐξεταζομένου εἴτε ὑπὸ τὴν στενὴν, ὡς ἄνω, ἔννοϊαν, εἴτε ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν ἔννοϊαν αὐτοῦ, εἰς τὸ σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ, ἔχει σαφὲς περιορισθῇ: 35,1% ἔναντι 43,8% τοῦ 1961 και 47,5% τοῦ 1951 ὑπὸ τὴν στενὴν ἔννοϊαν, ἢ 49,5% ἔναντι 56,2% κατὰ τὸ 1961 και 61,5% κατὰ τὸ 1951, ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν ἔννοϊαν αὐτοῦ. Εἰς ἀπολύτους ἀριθμοὺς ἡ ἀπογραφὴ τοῦ 1971 εὐρίσκει ἐγκατεστημένους εἰς τὰς ἀγροτικὰς περιοχὰς 3.081.731 ἄτομα ἢ 4.101.152 ἄτομα, ὑπὸ τὴν lato sensu ἔννοϊαν τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ (τὸ 1961 οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ ἦσαν: 3.674.592 και 4.760.448 ἄτομα).

Ἡ ἀνάλυσις τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἀποκαλύπτει ὅτι ὅλαι αἱ περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος γνωρίζουν σήμερον τὴν παρακμὴν και τὴν κρίσιν. Δέον ὅμως νὰ λεχθῇ ὅτι, ὡς ἔχομεν ὑποστηρίξει και ἀλλαχοῦ,² ἡ κρίσις τῆς ὑπαιθρου (ἡ δημογρα-

1. Βλέπε Kayser, ἐνθ' ἄν., σ. 41.

2. Βλ. Μ. Théophilou, «Aspects sociaux du problème démographique dans un village de l'Épire du Nord-Est et en Grèce plus généralement», ἄρθρον ὑπὸ δημοσίευσιν εἰς Ἑπιθεώρησιν Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν.

ΠΙΝΑΞ 8: Κατανομή τοῦ ἀστικοῦ, ἡμιαστικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ (πραγματοποιηθεῖσαι μεταβολαί)

Περιοχή	1961			1971		
	Ἀστικός	Ἡμιαστικός	Ἀγροτικός	Ἀστικός	Ἡμιαστικός	Ἀγροτικός
Κεντρικὴ Ἑλλάς (ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν)	20,6	24,9	54,5	27,0	27,2	45,8
Πελοπόννησος	24,2	12,1	63,7	29,8	12,4	57,8
Ἰόνιοι Νῆσοι	14,0	17,3	68,7	17,0	17,4	65,6
Ἠπειρος	18,6	8,0	73,4	23,7	8,2	68,1
Θεσσαλία	27,4	18,5	54,1	35,8	15,8	48,4
Μακεδονία	36,2	17,7	46,1	46,0	15,0	39,0
Θράκη	26,5	13,1	60,4	29,4	12,7	57,9
Νῆσοι Αἰγαίου	24,0	19,5	56,5	24,8	22,0	53,2
Κρήτη	26,8	9,2	64,0	33,6	10,7	55,7
Σύνολον Ἑλλάδος	43,2	13,0	43,8	53,2	11,7	35,1

Πηγή: ΕΣΥΕ, Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος, 1972, καὶ B. Kayser, Géographie humaine de la Grèce.

φικὴ ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνικοοικονομικὴ τοιαύτη) δὲν εἶναι σύγχρονον φαινόμενον ἀλλ' οὔτε καὶ μεταπολεμικὸν ὡς ἐσφαλμένως, καθ' ἡμᾶς, υποστηρίζεται ὑπὸ τινων. Ὁ πόλεμος (Β' παγκόσμιος καὶ ἐμφύλιος) ὑπῆρξε δι' ὀρισμένας περιοχὰς μας, ἰδίως τὰς θριναῖας, ἡ «χαριστικὴ βολή», δι' ἄλλας ἠξήθησεν τὴν κρίσιν καὶ ἐπετάχυνε τὴν παρακμὴν, ἀλλὰ δὲν τὴν προεκάλεσεν. Ἡ κρίσις τῆς ἐλληνικῆς ὑπαίθρου βυθίζει τὰς ρίζας τῆς εἰς ἓν ἀπώτερον παρελθόν, ὡς ἔχουν ἀποδείξει αἱ μέχρι τοῦδε ἔρευναι ἡμῶν in situ.

β) Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ

Ὡς ἤδη ἐλέγχθη,¹ ὁ ἀστικός πληθυσμὸς τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν τελευταίαν ἀπογραφὴν ἀνῆλθεν εἰς 4.667.489 ἄτομα, παρουσίασε δηλαδὴ κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 αὐξήσιν κατὰ 1.039.384 ἄτομα (ὁ ἀστικός πληθυσμὸς τοῦ 1961 ἦτο 3.628.105 ἄτομα). Εἰς ποσοστὰ ὁ ἀστικός πληθυσμὸς καλύπτει τὸ 53,2% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ὡς ἐπίσης εἶδομεν εἰς τοὺς οἰκείους τόπους ἀνωτέρω, ἔναντι 43,3% κατὰ τὸ 1961.

Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω, ἡ ἀστικοποίησις τοῦ πληθυσμοῦ ἐπεταχύνθη κατὰ τὸ μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀπογραφῶν διάστημα, τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἐξελιχθέντος μετὰ ρυθμὸν αὐξήσεως ταχύτερον ἐκείνου τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας: μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὐξήσεως τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ 2,50%.

Ἀλλ' ἡ ἐξέτασις τῆς μεταξὺ τῶν 56 ἀστικῶν κέντρων τῆς χώρας ἐξελιξέως τοῦ πληθυσμοῦ δεικνύει ἔντονον διαφοροποίησιν, τὸ γεγονός δὲ τοῦτο ἀντικατοπτρίζει τὴν ἄνισον κατανομήν τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ἤδη ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω. Πράγματι, ἐφ' ὁλοκλήρου τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου

μόνον δύο πόλεις δεσπόζουν: αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Θεσσαλονίκη. Αὗται, ἐξελιχθεῖσαι μετὰ μέσον ἐτήσιον ρυθμὸν 3,20% καὶ 3,90% ἀντιστοίχως, ἠξήθησαν κατὰ 37,1% καὶ 46,4%, ἀντιστοίχως, ἐνῶ αἱ λοιπαὶ πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἐξελιχθεῖσαι μετὰ μέσον ρυθμὸν 1,05%, ἠξήθησαν μόνον κατὰ 12,5%. Πλέον σαφὴ εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῶν πόλεων κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν παρέχει ὁ Πίναξ 9, βάσει τοῦ ὁποίου κατεστρώθη καὶ ὁ χάρτης 5.

Ἡ ἀνάλυσις τοῦ Πίνακος 9 μᾶς ὁδηγεῖ εἰς σημαντικὰς παρατηρήσεις. Εἶναι ἐκπληκτικὸν ὅτι ἐπὶ 56 πόλεων ἄνω τῶν 10.000 κατοίκων, 30 ἠκολούθησαν καθοδικὴν πληθυσμιακὴν πορείαν ἢ ἐλάχιστα ἠξήθησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1961-1971. Θὰ πρέπει νὰ εἰπωμεν ὅτι αἱ πόλεις αἱ ἐμφανίσασαι μείωσιν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν εἶναι πλείονες τῶν εἰς τὸν πίνακα ἀναφερομένων 15, ἡ Χίος, ἡ Καλαμάτα, ἡ Κατερίνη, κλπ., αἱ ὁποῖαι ἐγνώρισαν μείωσιν καὶ ἐμφανίζονται ὡς βραδέως αὐξανόμεναι.

Τὰ ἀνωτέρω ἐπιβεβαιώνουν κατὰ τρόπον ἀδιαμφισβήτητον τὴν ἀρχικὴν (βλέπε ἀνωτέρω, σ. 85) παρατήρησιν ἡμῶν ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις τῆς ὑπαίθρου καὶ ὁ μαρasmus αὐτῆς δὲν πλήττει μόνον τὴν ἀγροτικὴν ἐνδοχώραν ἀλλὰ καὶ τὰς πόλεις, αἱ ὁποῖαι φθίνουν. «Τὸ φαινόμενον τῶν φθίνουσῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων», παρατηρεῖ ὁ Γάλλος γεωγράφος Michel Sivignon, «ἐκφράζει κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον τὴν ἐξάρτησιν αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἀγροτικὴν περιοχὴν τῶν. Ἀναμφιβόλως, ὀρισμέναι τούτων εἶναι πόλεις γεωργῶν, ὡς ὁ Τίρναβος εἰς τὴν Θεσσαλίαν, ὅπου 53% τοῦ πληθυσμοῦ ἀπασχολεῖται εἰς τὸν πρωτογενῆ τομέα. Ἐν τούτοις, καὶ αἱ ἄλλαι πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἀνεπτύσσονται παραλλήλως πρὸς τὴν αὐξήσιν τοῦ γεωργικοῦ πλοῦτου, ὑποφέρουν ἀμέσως ἀπὸ τὴν χρονίαν ἀδυναμίαν τῆς ἀγροτικῆς κοινωνίας».²

2. Βλέπε M. Sivignon, *L' évolution démographique de la Grèce*, etc., ἐνθ' ἂν.

1. Βλέπε καὶ ἀνωτέρω, σ. 87-89 καὶ 90-91.

ΠΙΝΑΞ 9: Κατανομή πόλεων¹ κατά ρυθμόν δημογραφικής μεταβολής, 1961-1971

Πόλεις ταχέως αυξανόμενου πληθυσμού (Μ.Ε.Ρ.Μ.2%)	Πόλεις μετρίως αυξανόμενου πληθυσμού (Μ.Ε.Ρ.Μ.1-2%)	Πόλεις βραδέως αυξανόμενου πληθυσμού (Μ.Ε.Ρ.Μ.0-1%)	Πόλεις φθίνοντος πληθυσμού (Μ.Ε.Ρ.Μ. κάτω 0%)
1. 'Αθήναι	1. Πάτραι	1. Βόλος	1. Σέρραι
2. Θεσσαλονίκη	2. 'Ηράκλειον	2. Χανιά	2. Δράμα
3. Λάρισα	3. 'Ιωάννινα	3. Καβάλα	3. Ξάνθη
4. 'Αργίριον	4. Τρίκαλα	4. Καλαμάτα	4. Μυτιλήνη
5. Χαλκίς	5. Λαμία	5. Κομοτηνή	5. Γιαννιτσά
6. 'Αχαρναι	6. Ρόδος	6. Κέρκυρα	6. 'Ερμούπολις
7. Κόρινθος	7. Βέροια	7. Κατερίνη	7. Ρέθυμνον
8. Πτολεμαίς	8. 'Αλ/πολις	8. Χίος	8. 'Εδεσσα
9. Καστοριά	9. Κοζάνη	9. Καρδίτσα	9. 'Αμαλιάδα
10. 'Ανω Λιόσια	10. 'Αρτα	10. Αίγιον	10. Σπάρτη
11. 'Ασπρόπυργος	11. 'Αργος	11. Πύργος	11. Κιλκίς
	12. Μέγαρο	12. Τρίπολις	12. 'Ορεστιάδα
	13. 'Ελευσίς	13. Σαλαμίς	13. Μεσολόγγιον
	14. Νάουσα	14. Θήβαι	14. Φλώρινα
	15. Λεβάδεια	15. Πρέβεζα	15. Τίρναβος

1. Αί πόλεις εντός εκάστης κατηγορίας δημογραφικής εξέλιξης εταξινομήθησαν κατά τὸ μέγεθος τοῦ πληθυσμοῦ των. Βλέπε: Μ. Παπαδάκη, Οἰκονομικαὶ καὶ δημογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς συγκροτήσεως τοῦ οἰκιστικοῦ δικτύου τῆς 'Ελλάδος, ἐνθ' ἀν., καὶ τὴν αὐτοῦ πηγὴν.

Ἡ ἀνωτέρω παρατήρησις καθιστᾷ ἀναπόφευκτον τὸν παραλληλισμὸν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀστικοῦ. Ὁρθὴ δὲ εἶναι ἡ διαπίστωσις καὶ πάλιν τοῦ Μ. Sivignon ὅτι, εἰς περιοχὰς ὅπου ἡ ὑπαιθρος ἐρημοῦται, παρατηρεῖται μείωσις τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ μέλητὴ τῆς ἐξελίξεως τῶν κατὰ γεωγραφικὸν διαμέρισμα ἀστικῶν κέντρων ἐπιβεβαιοῖ τὰ ἀνωτέρω.

Οὕτως, εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν αἱ πόλεις Κιλκίς, Σέρραι καὶ Δράμα ὑφίστανται τὸν ἀντίκτυπον τῆς αἰμορραγίας ἣ ὅποια ἐπληξε τὰ χωριά τῆς περιοχῆς των, ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ πόλεις ἀπὸ τῆς Ὁρεστιάδος μέχρι τῆς Φλωρίνης ἐγνώρισαν μείωσιν πληθυσμοῦ, πλὴν τῆς Καβάλας καὶ τῆς Κομοτηνῆς αἱ ὅποια ἐμφανίζουν στασιμότητα, ἥτοι μικρὰν αὔξησιν κατοίκων, ὅπερ σημαίνει ὅτι καὶ αὗται ἐξελίσσονται ὑπὸ φθίνοντα ρυθμόν. Εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν καὶ Θράκην, γενικῶς, μόνον ἡ Ἀλεξανδρούπολις παρουσιάζει κάποιον δυναμισμόν (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὔξεως 1,85%). Τὸ πολεοδομικὸν συγκρότημα Θεσσαλονίκης δεσπόζει οὐχὶ μόνον ἐπὶ τῆς Κεντρικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, ἀλλὰ ἐφ' ὅλοκλήρου τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου. Ἡ αὔξησις τῆς Θεσσαλονίκης (46,4%, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω), εἶναι δυνατόν νὰ θεωρηθῇ εὐτυχής, διότι εἶναι ἀποτέλεσμα ἰσορροποῦ ἀναπτύξεως, ἐχοῦσης ὡς ἐπικέντρον τὸ διυλιστήριον πε-

τρελαίου, τὴν χαλυβουργίαν καὶ τὸ ἐργοστάσιον λιπασμάτων, τὰ ὅποια μόλις πρὸ ἐτῶν ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ.¹ Αἱ πόλεις Καστοριά καὶ Πτολεμαῖς ἀποτελοῦν δυναμικὰ ἀστικά κέντρα, αὐξηθεῖσαι κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971 ἄνω τοῦ 25% (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς 3,95% καὶ 2,65%, ἀντιστοίχως), ἐνῶ αἱ πόλεις Βέροια, Κοζάνη καὶ Νάουσα παρουσίασαν μετρίαν αὔξησιν, ἣ δὲ Κατερίνη μείωσιν πληθυσμοῦ.

Εἰς τὴν Θεσσαλίαν δύο πόλεις ηὔξηθησαν ἄνω τοῦ 25%: τὰ Τρίκαλα, κυριώτερον κέντρον τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας, ἐξελιχθέντα μὲ μέσον ἐτήσιον ρυθμὸν 1,95%, καὶ ἡ Λάρισα, ἣ ὅποια ἐξελισσομένη ταχέως (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς 2,70%) τείνει νὰ γίνῃ συγχρόνως περιφερειακὴ πρωτεύουσα τῆς Θεσσαλίας καὶ συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ Θεσσαλονίκης καὶ Ἀθηνῶν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Λάρισαν, τὸ πολεοδομικὸν συγκρότημα Βόλου παρουσιάζει βραδὺν ρυθμὸν ἐξελίξεως: μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὔξεως τοῦ πληθυσμοῦ 0,85%. Ἐκ τῶν λοιπῶν Θεσσαλικῶν πόλεων, ἣ μὲν Καρδίτσα παρουσιάζει στασιμότητα, ὁ δὲ Τίρναβος μείωσιν πληθυσμοῦ (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὔξεως—0,35%).

Εἰς τὴν Ἠπειρὸν, τὰ Ἰωάννινα κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν παρουσίασαν πραγματικὴν αὔξησιν ὑπερκαλύπτουσαν τὴν φυσικὴν, παρὰ τὴν ἔξαρσιν τῆς ἐξωτερικῆς μεταναστεύσεως ἐξ Ἠπείρου κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.² Ἀλλὰ ἡ Πρέβεζα ἀκολουθεῖ καθοδικὴν πληθυσμιακὴν πορείαν.

Εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα, ἐνῶ τὸ Ἀργίριον παρουσιάζεται δυναμικὸν ἀστικὸν κέντρον (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὔξεως 2,30%), τὸ Μεσολόγγιον, μικρὸς λιμὴν ὡς καὶ ἡ Πρέβεζα, τοῦ ὁποῦ ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῆς ἐνδοχώρας παρουσιάζει δυσχερείας (ἐπὶ πλέον δὲ ἀδυνατεῖ τεχνικῶς νὰ ἐξασφαλίσῃ τὰς συναλλαγὰς ταύτης), ἀκολουθεῖ καθοδικὴν πληθυσμιακὴν πορείαν: μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς αὔξεως τοῦ πληθυσμοῦ—0,20%.

Εἰς τὴν Πελοπόννησον 4 πόλεις φθίνουν. Πρόκειται διὰ τὰς πόλεις Σπάρτην, Καλαμάταν, Πύργον, καὶ Ἀμαλιάδα. Ἡ Κόρινθος, εὐνοηθεῖσα ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως ὀρισμένων βιομηχανιῶν αἱ ὅποια ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῆς Πρωτευούσης, λόγω ἀποκεντρώσεως, ἐξελίσσεται ταχέως (μέσος ἐτήσιος ρυθμὸς μεταβολῆς 2,70%), αὐξηθεῖσα ἄνω τοῦ 25%. Αἱ Πάτραι, τρίτη πόλις τῆς Ἑλλάδος, ὡς προελέχθη (βλέπε ἀνωτέρω σ. 91), καταλαμβάνει τὸ 41% τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Πελοποννήσου. Ὡς περιφερειακὴ πρωτεύουσα αἱ Πάτραι διαδραματίζουν καὶ θὰ διαδραματίσουν εἰς τὸ μέλλον ρόλον τινά, λόγω τοῦ λιμένος των, καταλλήλου γεωγραφικῶς διὰ τὰς σχέσεις τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴν Δυτικὴν Μεσό-

1. Μ. Sivignon, ἐνθ' ἀν.

2. Βλέπε Μ. Παπαδάκη καὶ Γ. Σιάμπου, Ἐξελίξεις καὶ προοπτικαὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος, 1920-1985, ἐνθ' ἀν., σ. 18.

γειον, καλύπτουσαι ὅμως μόνον τὸ 2,5% τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, ἐμφανίζονται ἀσήμαντοι ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ δύο μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Ἑλλάδος.

Τρεῖς πόλεις, αἱ ὁποῖαι ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ταχέως ἐξειλισσομένων καὶ παρουσίασαν μεγάλην αὐξησιν πληθυσμοῦ κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971, εὐρίσκονται εἰς τὴν Ἀττικὴν, τὴν περιοχὴν μὲ τὸν ὑψηλότερον ἀστικὸν δυναμισμόν ἐξ ὧν τῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῶν Ἀθηνῶν, αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν κατέστησαν τὸ πρῶτον ἀστικὸν κέντρον τῶν Βαλκανίων. Πρόκειται διὰ τὰς πόλεις-«μανιτάρια», Ἀχαρνάς, Ἄνω Λιόσια καὶ Ἀσπρόπυργον, αἱ ὁποῖαι ἠδῆ ἦσαν κατὰ 116%, 242% καὶ 35%, ἀντιστοίχως. Ἀλλ' αἱ πόλεις αὗται στεροῦνται αὐτονομίας, ἡ μεγάλη αὐξήσις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀντιπροσωπεύει τὴν ἐδαφικὴν ἐπέκτασιν τῶν ἀθηναϊκῶν προαστίων, καὶ ὁ ρόλος τῶν εἶναι αὐτὸς τῶν πόλεων-δορυφόρων τῆς Ἀθήνας.

Αἱ πόλεις τῶν νήσων δὲν ἀποφεύγουν τὸν μαρμασμόν. Τινῶν ἐξ αὐτῶν ὁ μαρμασμός εἶχεν ἀρχίσει κατὰ τὴν προηγουμένην δεκαετίαν 1951-1961. Πρόκειται διὰ τὰς πόλεις τῆς Ἑρμούπολεως, τῆς Χίου, τῆς Μυτιλήνης, τῆς Καλύμνου, τοῦ Ρεθύμνου. Ἐκ τῶν ἄλλων νησιωτικῶν πόλεων ἡ Κέρκυρα, τὰ Χανιά, ἡ Ρόδος, ἀκολουθοῦν καθοδικὴν πληθυσμιακὴν ἐξέλιξιν, τὸ αὐτὸ δὲ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν Σαλαμίνα τῆς ὁποίας ὁ ἐκτάκτως ταχὺς ρυθμὸς ἀναπτύξεως τῆς δεκαετίας 1951-1961 ἀνεκόπη κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971. Τὸ πολεοδομικὸν συγκρότημα Ἡρακλείου ἐγνώρισε μικρὰν αὐξησιν (21,0% ἔναντι 20,1% τῆς δεκαετίας 1951-61). Ἡ μόνη νησιωτικὴ πόλις ἡ ὁποία ἠδῆ ἦν τοῦ 25% εἶναι ἡ Χαλκίς. Ἡ πόλις αὕτη εὐνοηθεῖσα, ὡς καὶ ἡ Κόρινθος, ἐκ τῆς ἐγκαταστάσεως ὀρισμένων βιομηχανιῶν αἱ ὁποῖαι ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῆς Πρωτευούσης, ἔνεκα ἀποκεντρώσεως, διατηρεῖ τὴν «ἀνεξαρτησίαν της».

Ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ὡς ἄνω λεπτομεροῦς ἐξετάσεως τῆς ἐξελίξεως τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971, ὑπαιθρος καὶ πόλεις συμπορεύονται εἰς τὴν παρακμὴν. Ὡς ἐκ τούτου, δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀληθὲς ὅτι ἡ ὑπαιθρος ἐρημοῦται πρὸς ὄφελος τῶν πόλεων.

Αἱ πλεῖσται τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων παρουσιάζουν σήμερον σύγχρονον χαρακτῆρα καὶ φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν ἐστίας ἔλξεως τοῦ περιβάλλοντος ἀγροτικοῦ κόσμου. Ἐὰν ὅμως λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν τὰς ἀνισότητας ἀναπτύξεως εἰς τὸν ἀγροτικὸν χώρον καὶ τὸν ἀνεπαρκῆ κοινωνικοοικονομικὸν ἐξοπλισμόν, ἀμφιβάλλει διὰ τὴν ποιότητα τῶν ἐστιῶν αὐτῶν ἔλξεως.¹ Ἐκ τῆς ἐρεῦνης μας αὐτῆς διαπιστοῦται

ὅτι ἐλάχισται εἶναι αἱ πόλεις διὰ τὰς ὁποίας εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ ὅτι ἀποτελοῦν δυναμικὰ ἀστικά κέντρα, πόλεις-καταφύγια, τοῦ ἐν ἀποσυνθέσει παραδοσιακοῦ ἀγροτικοῦ στρώματος.

Πολλοὶ ἐπαρχιακαὶ πόλεις, τέκνα ἐνὸς βιαίου ἐποικισμοῦ (δεκαετία 1940-1950) καὶ μιᾶς ἀνοργανώτου ἀστικοποιήσεως (εἰκοσαετία 1951-71), δὲν κατάρθωσαν νὰ ἀναπτυχθῶν, καὶ ἄλλαι μὲν εὐρίσκονται εἰς στασιμότητα, ἄλλαι δὲ φθίνουσιν. Ἄς σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὴν δεκαετίαν 1940-1950 ὁ πληθυσμὸς ὀρισμένων ἐπαρχιακῶν πόλεων ἠδῆ ἦτο πλεόν τοῦ 40% (Ἰωάννινα, Κατερίνη, Λαμία, Ἄρτα) ἢ ἀπὸ 25% ὥς 40% (Ἡράκλειον, Λάρισα, Κέρκυρα, Τρίκαλα, Βέροια, Ἀγρίνιον, Καρδίτσα, Κόρινθος, Κοζάνη, κλπ.). Ὁρισμέναι ἀπὸ τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἐξελιχθεῖσαι ἀπὸ κωμοπόλεις εἰς μικρὰς ἐπαρχιακὰς πόλεις, φαίνονται νὰ ἀποτελοῦν σήμερον διέξοδον τῶν ἀνισοτήτων εἰς τὰς συνθήκας ζωῆς μεταξὺ ἀγροτῶν καὶ ἀστῶν, καὶ πρῶτον σταθμὸν εἰς τὴν ὁδὸν πρὸς τὰς Ἀθήνας. Ἀλλὰ, ὡς ἔχει παρατηρηθῇ, «ἐὰν ἡ πόλις περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ὑφίσταται τὴν διέλευσιν τῶν δημογραφικῶν ρευμάτων (πρὸς τὰς Ἀθήνας καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικόν), δὲν ἀσκεῖ πλέον τὸν πρέποντα ρόλον ἐντὸς τοῦ γεωγραφικοῦ ἵστοῦ».²

Ἡ ἐρευνα ἡ ὁποία προηγήθη ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἀνωτέρω παρατήρησιν, ἡ ἀδυναμία δὲ τῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων νὰ συγκρατήσουν τὸν πληθυσμόν αὐτῶν, εἶναι λίαν σαφὴς ἔνδειξις τῆς ἐλλείψεως δυναμικότητος καὶ τῆς λειτουργικῆς ἀνεπαρκειᾶς αὐτῶν.

Εἰς ὁλόκληρον τὸν ἑλληνικὸν χώρον δύο μόνον πόλεις δεσπόζουσιν: ἡ Θεσσαλονίκη, ὁ πληθυσμὸς τῆς ὁποίας κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον ἠδῆ ἦτο ραγδαίως, καὶ κατ' ἐξοχὴν αἱ Ἀθήναι, ἡ Κίρκη τῆς ἑλληνικῆς ἐπαρχίας, ἡ ὁποία ὡς ἔδρα ὧν τῶν δυναμισμῶν ἔχει ἀποδυναμώσει δομικὰ καὶ κερματίζει δυναμικὰ καὶ λειτουργικὰ τὴν ὑπόλοιπον Ἑλλάδα. Ἡ Περιφέρεια Πρωτευούσης «αὐξήθηκε—κατὰ τὴν δεκαετίαν 1961-1971—σὲ βαθμὸν ποῦ θὰ ἔκανε κάθε Κυβέρνησις νὰ τρομάξῃ», παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὁ συνάδελφος κ. Ἀλέξ. Καραγιάννης.³ Ἡ ὑπέρμετρος αὐξήσις τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ὀφείλεται εἰς τὴν ἀθρόαν ἐσωτερικὴν μετανάστευσιν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν μεταναστευτικὸν ρεῦμα εἶναι ἐστραμμένον σχεδὸν ἀποκλειστικῶς πρὸς τοὺς δύο αὐτοὺς μεγάλους πόλους ἔλξεως, μικρὸν δὲ ποσοστὸν ἀπορροφεῖται ἀπὸ τὰς ὑπολοίπους πρωτευούσας νομῶν ἢ ἀπὸ πόλεις αἵτινες ὑπόσχονται ἐργασίαν.

Αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι εἰς τὸ παρὸν σύντομον ἄρθρον καταστάσεις εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν κατανομήν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν

1. Περὶ τῶν ἀνωτέρω, ὡς καὶ πλεῖονα τούτων, βλέπε Μ. Θεοφίλου, «Τὰ χωριά μας, ἰδίως τὰ ὄρεϊνά, εἶναι ἄποικίαι καταδικῶν; κλπ.», ἐνθ' ἄν., παρ. «Τὸ μέλλον τοῦ ἀγροτικοῦ μας κόσμου».

2. Β. Kayser, ἐνθ' ἄν., σ. 149.

3. Βλέπε Ἀλ. Καραγιάννη, «Πῶς ἡ Ἀθήνα ἀπομυᾶ με κάθε τρόπο τὴν ὑπόλοιπὴν Ἑλλάδα», εἰς *Οἶκον. Ταχυδρόμο*, ἀριθ. φύλλου 1094, Ἀθήναι, 17 Ἀπριλίου 1975.

μεταξὺ τῶν δύο τελευταίων ἀπογραφῶν περίοδον, προδιαγράφουν δυσμενεῖς διὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας προοπτικάς. Εἰς τὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν ὑπερσυγκεντρωτισμὸν τῆς πρωτευούσης της, μὲ ἐγκαταλελειμμένην τὴν ἀγροτικὴν τῆς ἐνδοχώραν καὶ μὲ τὰ ἀνίσχυρα καὶ εὐθραυστα ἐπαρχιακὰ τῆς ἀστικὰ κέντρα, κάθε προσπάθεια κοινωνικοοικονομικῆς ἀναπτύξεως εἶναι καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν.

Ἐν συμπεράσματι, θὰ ἐρωτήσωμεν μετὰ τοῦ Γάλλου ἀνθρωπογεωγράφου Μ. Sivignon: Εἶναι δυνατὸν ἓν Ἔθνος νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς ἑαυτό, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἀντιδράσεως, νὰ βλέπῃ νὰ ἀποξηραίνωνται τὰ μέλη του καὶ νὰ μεταβάλλεται εἰς εἶδος κορμοῦ δένδρου ἄνευ κλάδων, ὅταν μάλιστα δὲν διαθέτῃ οὔτε μεγάλην ἔκτασιν οὔτε ἐπαρκῆ πληθυσμὸν;¹

1. Βλ. Μ. Sivignon, ἔνθ' ἄν.

Σημείωσις: Εἰς σελίδα 93, στήλη 2, σειρὰ 3, τὸ χωρίον «Ὡς δύναται τις... Β. Kayser», καὶ σειρὰ 12, τὸ «...καὶ Τεμένους... Λάρισα» νὰ μὴ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πλὴν τῆς ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένης βιβλιογραφίας ἃς ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ κάτωθι ἔργα:

- G. Burgel: *Recherches Agraires en Grèce* (Série Mémoires et Documents), vol. 13, SNRS, Paris-France καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, μετάφρασις ὑπὸ Μ.Δ. Θεοφίλου (ὑπὸ δημοσίευσιν).
- Θ. Δοξιάδης: «Ἐπιβιώσις ἢ αὐτοκτονία;» εἰς ἔφημ. *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 21 Μαρτίου 1971.
- ΕΣΥΕ: *Δημογραφικαὶ ροπαὶ καὶ μελλοντικαὶ προεκτάσεις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος 1960-1985*, Ἀθήναι 1966.
- Β. Νέτα: «Χωριά νεκροταφεῖα στὴ Βόρεια Ἑλλάδα. Ἡ Ρόδος σὲ μαρασμό» (διαπιστώσεις καὶ σχέδια τοῦ διοικητοῦ τῆς ΑΤΕ, κ. Ἀδ. Πεπελάση), *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 13 Ὀκτωβρίου 1974.
- Ἀδ. Πεπελάση: «Τὸ ἀγροτικὸ πρόβλημα καὶ ἡ Δημοκρατία», *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 29.9.74.
- Γ. Δ. Πίντου: «Πρὸς νέους ὀρίζοντας» (συνέντευξις εἰς ἔφημερίδα *Μακεδονία*, φύλλον τῆς 19.1.61) καὶ εἰς ἀνάτυπον.
- Ν. Vernikos: *L' économie de la Grèce, 1950-1970*, τ. 2 (Thèse de Doctorat d'Etat), πολυγραφημένη, Paris 1974 (ἀνέκδοτος).

